

АМФОРНА ТАРА КИЄВО-ПОДОЛУ XII – початку XIII ст. (прикладом одного розкопу)

Один з перших розкопів кооперативу “Археолог” у Києві (1989 р.), що був проведеним сумісно з Подільською експедицією Інституту археології НАН України, розташовувався у котловані новобудови Подолу по вулиці Костянтинівська, 34 на розі з вулицею Ратманського. Розкоп було орієнтовано за червоними лініями сучасних вулиць й кутами за сторонами світу: меншою віссю - по Костянтинівській, більшою – Ратманського. Відхилення траси вул. Костянтинівської від азимуту північ-південь на захід складає 33-35⁰ та Ратманського, від схід-захід на північ – 35-38⁰ (у подальшому викладі наведені відхилення враховуватися не будуть). Площа розкопу сягала близько 800 м кв. Сучасна денна поверхня фіксувалася на відмітках 95,54 – 95,65 за Балтійською шкалою висот, глибина досліджень, у середньому, дорівнювала 3,50 м.

Розкоп став, певною мірою, знаменною віхою у вивченні історичної та соціальної топографії стародавнього Києва, оскільки саме тут вдалося виявити матеріальні рештки чинників залюднення й господарчого опанування Подільської низини в умовах розвинутих урбаністичних процесів киеворуської суспільності. Дана причинка надає можливість з'ясування динаміки надходження до Києва протягом другої половини XI - початком XIII ст. найбільш масової категорії візантійського (надчорноморського) імпорту – амфорної тари та особливостей її тут використання. За топографією другої половини XVII - початку XIX ст. (до пожежі 1811 р.) район досліджень належав до земель “Слобод за Єрданським монастирем” за 350-400 м на північний схід від Цареконстантинівській (з 1734 р. – Константина та Олени) церкви. За мальованим планом Києва 1695 р. ця дільниця прилягала до “мостов на грязях” праворуч від Вишгородської дороги. Згідно інструментального плану Андрія Меленського 1803 р. (мал. 1) місце розкопу розташовувалося у кварталі поміж двома вуличними трактами, що з'єднувалися під кутом між собою. Перший з них (основний) перетинав район досліджень зі сходу на захід, прямуючи від вулиці Бидлогонній до

Юрковицької височини. Другий прямував з північного сходу на південний захід до Константино-Оленівської церкви [Алферова, Харламов, 1982, с. 84, 90-93].

За характером виявлених об'єктів площу досліджень можемо умовно поділити на дві зони: південну та північну. Південна, від вул. Костянтинівської вглиб кварталу по вул. Ратманського, сягала 622 м кв. Північна зона займала північно-східний сектор будівельного котловану, площею більш, як 170 м кв. й з півдня межувала з попередньою ділянкою.

Дослідження у плані в південній зоні (мал. 2-3) провадилися на двох стратиграфічних рівнях єдиного шару, що був позначений у польовій документації під номером I. Він фіксувався на обох виділених ділянках площі досліджень. Перший з горизонтів цього пласту залягав на відмітках 2,5-2,9 м від сучасної поверхні. Морфологічно являв собою гумусований суглинок світло-брунатного кольору, у якому спостерігалися плями деревного вугілля, опаленої до яскраво-червоного стану глини. Поверхня горизонту характеризувалася, крім того, серпантинними розводами алювіально-делювіального походження. У нижній частині шару спостерігалася торфування ґрунту. Все це виказує його природне формування в умовах періодичних підтоплень й відсутність тут житлово-господарчих комплексів киеворуського часу. Горизонт 2 за структурою мало чим різнився від попереднього. Єдино, його алювіально-делювіальна товща мала менший ступень гумусування. Він був дослідженим до відмітки 3,5 м від сучасної поверхні, нижче якої залягав суцільний алювій світло-сірого кольору, що був пройдений шурфом до ґрунтових вод, поверхня яких на момент досліджень мала позначку 4,8 м. Таким чином, маємо повне право стверджувати, що виділені два стратиграфічні рівня, реально являли собою єдиний нежилый пласт культурного шару.

У північно-західній частині південній ділянці та у південній частині північній, шар I перерізувався похованнями. Могильні ями читалися на рівнях відміток 2,44-2,92 м, але переважна їх більшість була виявлена на відмітках

Мал. 1. 43 - розташування рокопу на зведених планах 1803 р. сучасного міста.

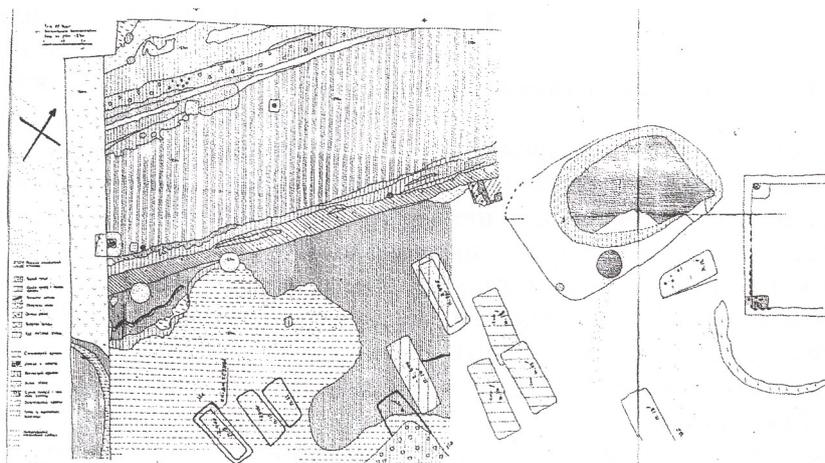
2,60-2,70 м від сучасної поверхні. Всього розчищено 29 поховань, серед яких сім належало дитячим кістякам, причому один з кістяків немовляти знаходився поряд з жіночим, але поза труни (№ 6). Крім цього випадку, подвійні поховання зустрілися ще у трьох (№ 7-7"а"; 13-14; 21-22) могилах. Останні здійсненні, кожне у окремій труні й являли собою, фактично, склепи. Всі поховання, окрім згаданого немовляти, здійснені у дерев'яних трунах з горизонтальними дошками днища й покривки (збереглися у вигляді тліну). Труни мали поширення біля голови; частина у ніг – звужена. Залишки цвяхів фіксовані лише на прикладі поховання № 14 (склеп). У двох похованнях (№№ 14, 17) покривка труни була "прижата" половинами цеглини – брусківки, що була попередньо розламана навпіл. Більшість поховань було орієнтовано головою на захід з незначним відхиленням на північ. Сім поховань належали до південно-східній орієнтації: №№ 1, 4, 5, 6, 7, 18, 25. Причому, в парній могилі за № 6 з південно-східним спрямуванням голови поховано було жінку, тоді як кістяк немовля відзначався північною орієнтацією. Північну спрямованість з деяким відхиленням на схід мали ще два поховання: №№ 15, 28. Поховання за №№ 12, 20 були спрямовані за віссю північний захід – південний схід. Три поховання були влаштовані зі східною орієнтацією:

№№ 2, 3, 8. Всі кістяки небіжчиків були покладені на спині, кістки рук у переважній більшості випадків були схрещені в області грудній клітці або поясних хребців. У трьох випадках кістки рук знаходилися вздовж кістяків (№№ 4, 16, 21). Крім №№ 12, 23, 29, решта відкритих поховань – безінвентарні. Перше з названих інвентарних поховань належало дитині. Обапіл черепної коробки знаходилося три підвіски у вигляді скляних, молочного кольору, сплюснених кульок з впаяними залізними петлями – вушками (№ 3489). Діаметр кульок: 5-6 мм, загальна висота 7,5-11,5 мм. Поховання № 23, також дитяче. На кістяку, ліворуч від грудної клітини, між третім та четвертим ребрами знаходилися фрагменти сильно окисованого бронзового натільного хрестика. Залишки окисованого тільника знайдено й серед реберних кісток 29 поховання, що належало дорослій людині. Розміри погребальних ям завдовжки знаходилися у межах 2 м, завширшки – 0,50-0,75 м, іноді вони повторювали конфігурацію труни. Трохи більшими розмірами різнилися ями склепів: № 6, - 2,25 x 0,75 x 0,50 м; № 7 – 7"а", - 2,25 x 1,75 м; № 13-14, - 1,80 x 1,30 x 0,9 м; № 21-22, - 1,75-1,85 x 1,30-1,60 м. Остання яма за конфігурацією – трапецоїдна. Прикладом, щонайменше п'яти ям, спостерігалася ярусність влаштування поховань, що може свідчити про

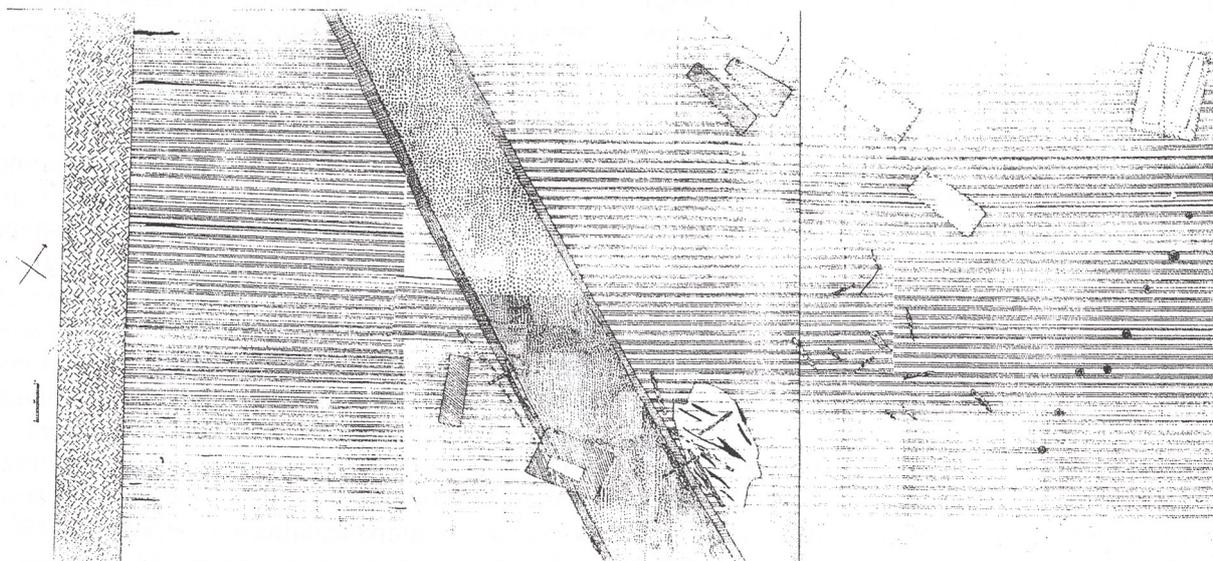
певну тривалість існування цього некрополю. Так, поховання 15 перекривало більш ранішнє за № 16; 19 накладалося на №№ 17 та 27; 29 – на № 28. До того ж, у випадку з № 17, мало місце трикратне перекриття поховань. Його край прорізаний був пізнішим похованням 19. Сама ж яма поховання 17 накладалася на яму могили за № 18. У плануванні поховань помічалося рядове влаштування могил. З заходу на схід можна виділити три ряди могильних ям: I, - поховання №№ 12, 13, 14, 16; II, – №№ 24, 21, 22, 27, 19, 17; III, - №№ 26, 20, 23, 29.

Основним об'єктом південної частини розкопу виступало річище, яке перетинало котлован на відстані 28-30,5 м від південних його кутів з північного заходу на південний схід з відхиленням від вісі схід – захід на північ у 35-40°. Воно увійшло до розкопу ділянкою завдовжки 15,4 м. Найбільш виразний поверховий слід його читався на відмітках 2,78-2,99 м від сучасної поверхні. Завширшки вкладалося у параметри 3,25 (західна частина) – 2,50 (східна частина) м. Являло угловиноподібну лінзу заповнену до 3-х м гумусованим супіском. Нижче названої відмітки залягали піскові дрібнодисперсні поклади світло-сірого алювію, що були простежені до відмітки 4,45 м від сучасної поверхні. Обабіч річища по його краям на тлі поверхового гумусу спостерігалися, також, дві смуги завширшки 0,25-0,30 м

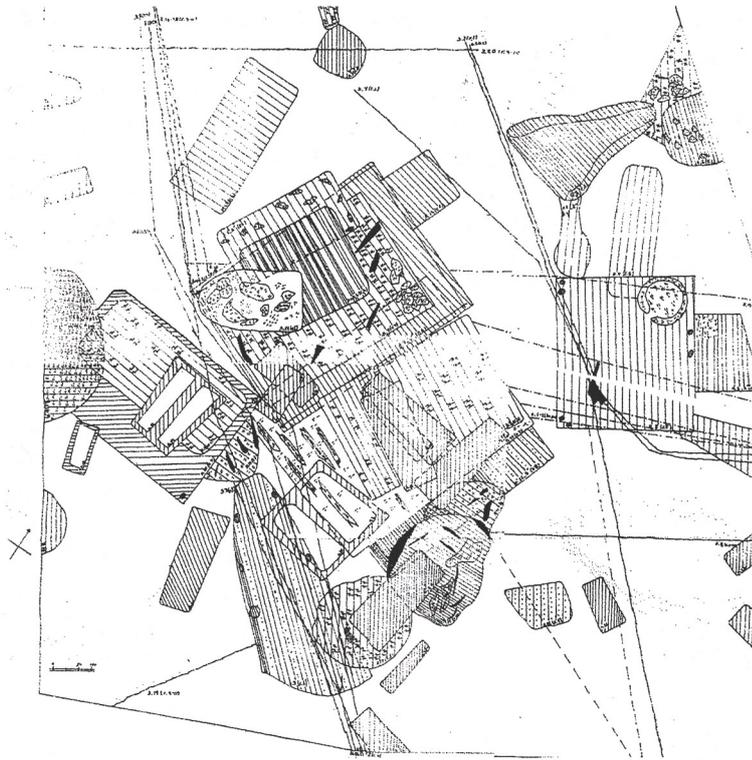
утворених винесеним на поверхню алювієм. За спрямуванням сліду струмку, його течія відбувалася від Юрковиці у бік літописного Ручаю (Глибочиці). З правого боку річища, ближче до східної його частини, на рівні першого горизонту на відстані 0,25-1,12 м від берегової кромки, з паралельною їй орієнтацією, спостерігалися сліди тліну дерев'яних плах. З лівого боку, супротив сліду тліну, була розчищена чимала вугільна пляма з залишками наполовину згорілих колод, діаметром до 0,3 м. За виявленим матеріалом, маємо припустити, що сліди плах та пляма згарища залишені, існуючим на цьому стратиграфічному рівні, мостовим настом або ряжею кріплення берегу. Більш чіткі сліди системи кріплення берегів були виявлені у другому горизонті на рівні 3,10-3,15 м. У західній частині відрізка річища, яке потрапило до розкопу, з правого його боку, було виявлено тлін двох замкнених рубкою

Мал. 2

Мал. 3. План Південної («нежитлової») зони розкопу.

Мал. 4. План Північної («житлової») зони розкопу.

близько під прямим кутом колод діаметром за слідом 0,15-0,20 м. Поперечна колода довжиною 0,75 м вільним кінцем впиралася безпосередньо у берегову кромку водотоку. Тлін поздовжньої колоди простежувався на відстань у 1,75 м. Виніс замків у поперечній колоді складав 0,10 м, у поздовжній – 0,48 м. Залишки ряжі лівого берега були виявлені за 1,75 м на північний захід від попередніх й, також, у стані тліну з вкрапленням деревного вугілля. Південний край поперечної колоди конструкції виявився опущеним у річище. Розміри колод: поперечної, - 0,89 м; поздовжньої, - 1,37 м при діаметрі 0,15-0,20 м. Виніс замків, відповідно, складав: 0,35; 0,75 м. У східній кінцівці поздовжній колоди виявлено слід ями стовпової опори, діаметром до 0,25 м при заглибленні у ґрунт до 0,3 м. За 2 м на схід фіксувався слід тліну дошки, орієнтованої майже перпендикулярно берегу завдовжки 1,52 м та завширшки до 0,30 м.

Стратиграфія та планіграфія північної частини розкопу (мал. 4) більш складна. Після вибірки поховань (№№ 12-29) тут було виявлено декілька будівель та біля двох десятків ям господарчого призначення, що належали різним шарам та горизонтам. Крім двох горизонтів I шару, дослідження північної ділянки провадилися, ще на 9 будівельних (житлово-господарчих) рівнях, що належали шести культурним шарам: пласт II, горизонт 3, глибина

2,9-3,0 м; пласт III, горизонти 4-5, глибина 3,0 - 3,1 - 3,1 - 3,2 м; пласт IV, горизонти 6 - 7, глибина 3,2 - 3,3 - 3,3 - 3,4 м; пласт V, горизонт 8, глибина 3,4 - 3,5 м; пласт VI, горизонти 9-11, глибина 3,5-3,6 м. Нижче залягав суцільний алювіальний пісок, простежений проходкою шурфу до відмітки 4,10 м від рівня сучасної поверхні. Верхні три горизонти несли у собі залишки трьох садиб, що відокремлювалися з заходу та сходу двома паралельними ровиками парканів.

Дослідження північної зони розкопу досить яскраво висвітлює еволюцію життєдіяльного опанування даної частини Подолу, розкладаючи цей процес на п'ять етапів. Найбільш ранній з них був пов'язаний з розподілом території на певні ділянки, проте, позбавлені всякої забудови. За фундаментальністю конструкцій (дощаті зі значними параметрами рову), паркани №№ 18,

17, 16 (відповідно до стратиграфії), що розподіляли з півночі на південь розкоп на західну та східну ділянки, можна вважати за сталі межі. Їх сталість підтверджується й збігом з трасами пізніших огорож, – 6 та 1. Дощатими були й паркани 20 та 8, які накладаються перпендикулярами на попередні, розподіляли площу досліджень на рівнях нижніх горизонтів на три ділянки з півночі на південь. При цьому, відстань між цими парканами надавала параметр завширшки (до 8,8 м) середульшого наділу. З часом, південно-східний кут центрального та, частково, південного наділів (у межах дослідженої площі) був роздрібнений системою тимчасових огорож з плоту (паркани 9 - 12; 14 - 15). Згодом, замість них з'являється один пліт (№ 20), який розділив центральний наділ з півночі на південь на дві долі. За незначною кількістю фрагментів вінчиків кухонних горщиків, що походили із заповнень ровиків парканів (профільований манжет з відтягнутим горішнім краєм, тип П“а”), горизонти 11-9, до яких вони належали, маємо датувати самим кінцем XI-початком XII ст. З розбором цих горизонтів пов'язана знахідка фрагменту денця кухонного горщика з тавром у вигляді дзвоноподібного двозубця з розгорнутим назовні правим зубцем (лівий опинився на зламі) та основою з двох підпаралельних відростків (№ 3457). Зображувальна схема цього клейма нагадує знаки на дерев'яній бірці замку для вірового

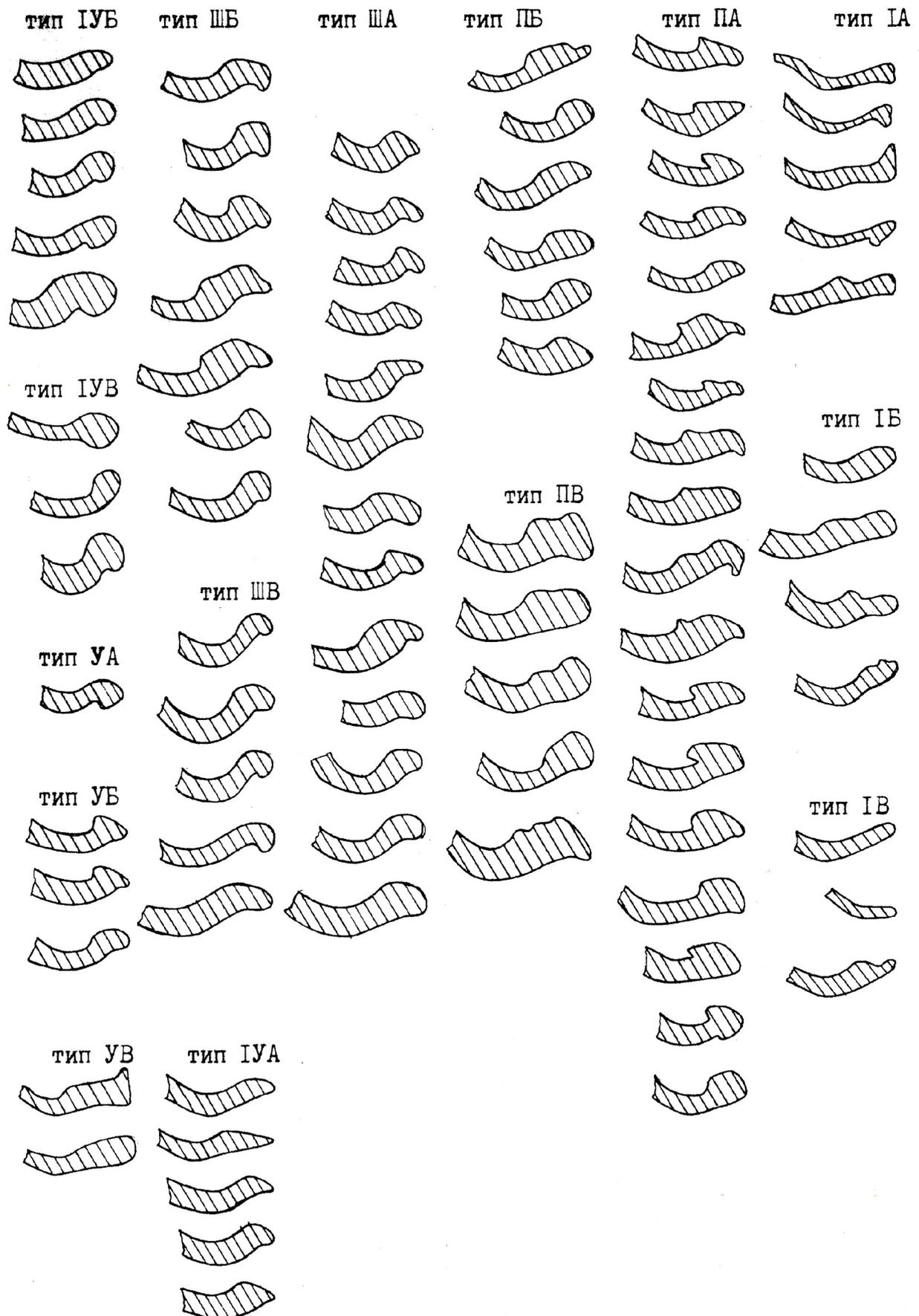
вузла та на довбоній діжці відкритих на Неревському розкопі у Новгороді у шарах (відповідно) 1055-1076 й 1116-1134 рр. Згідно, досить переконливим, генеалогічним дослідженням В.Л. Яніна тамги на вказаних предметах могли належативі сину Ізяслава Ярославичу – Мстиславу, помер року 1069 на Полоцькому столі [Янин В.Л., 1982, с. 149]. З Києвом цього юного зверхника зв'язує різня, яку він вчинив року 1068, придушуючи смуту киян проти великого князя. Цікаво, що виклад цих подій у Новгородському І літописі, супроводжує згадка про пожежу на Подолі у Києві.

З боку суспільної історії Русі, відкриті цими розкопами вільні від забудови земельні парцели відбивають поземельні стосунки в умовах міського способу життя. Факт того, що розкопками не зафіксовані явні сліди використання цих наділів у сільськогосподарських цілях, й враховуючи те, що розмежування заступають будівлі, можемо допускати здійснення земельної парцеляції, виключно, з метою подальшої забудови. З погляду ж на пересічний майновий статус, щільну забудову та обмежену площу відкритих садиб, немає нічого невірогідного у тому, що власниками цих наділів виступали рядові міщани Києва, а майбутня забудова тут здійснювалася у приватний спосіб. Бюргерський приватновласницький характер фіксованих парцел, може бути, засвідчують, як неодноразове наступне роздроблення ділянок плотовими огорожами, так й досить тривалий часовий проміжок між проведенням парцеляції землі до появи у цьому районі Подолу обійсть, який можна визначити, щонайменше, у чверть століття. Торкаючись питання соціальної механіки придбання земельних наділів у межах сформованої території середньовічного міста, у тому й позбавлених регулярної будівельно-планувальної структури, не можна виключати суто економічних причин у даних стосунках. Як засвідчують данні новгородської берестології, інститут відкупівлі у приватне володіння наділів та маєтків з міських земельних фондів, безумовно, набуває поширення вже на початок XII ст. [Янин, 1986, с. 242, 250-251]. Згідно графіті на стіні південної зовнішньої галереї Софії Київській про купівлю за 700 гривень, з задатком у 70 гривень, вдовою Всеволода Ольговича – Марією Мстиславною (померла року 1179) “Боянвої землі” на Копирівому кінці у Києві [Высоцкий, 1966, с. 60–71; Його ж, 1985, с. 122-123], інститут купівлі - продажі землі на середину – другу половину XII ст. отримує поширення, навіть, зверхнім середовищем кие-

воруського суспільства. Фіксована софійським написом купча надає можливість порівняти ціни на землю у місті та сільській місцевості. Якщо “княгиня Всеволожа” купує “всю Боянову землю” за 700 гривень, то Володимир Василькович, князь володимиро-волинський, заплатив за ціле село Березовичи, щоправда у другий половині XIII ст., лише “50 гривен кун, 5 локоть скорлота да броне дощатие” [ПСРЛ, т. II. – М.: 1908, стб. 904]. Не дивлячись на значну відстань у часі між першою та другою купівлями, маємо визнати, що ті з київських міщан, яки відкупували незаймані землі, повинні були мати чималі грошові заощадження для здійснення такої операції. Можливо, розтягування терміну поміж отриманням земельної парцели та початком її забудови, якраз й пояснюється акумуляцією коштів господарями відкритих даними дослідженнями наділів.

Наступний період у освоєнні цієї частини Подолу був пов'язаний з появою тут будівель, при цьому спостерігалось певне укрупнення ділянок. Зникають широтні межі й всі огорожі з плоту. Не дивлячись на те, що горизонтами 8 - 6 були відсутні чіткі сліди огорож, за взаємним розташуванням виявлених об'єктів можна уявити розмежування площі досліджень названих стратиграфічних рівнів на дві частини, відповідно до пізніших парканів 5, 7. Так, до східної садиби могли належати будівля 11“а”, ями 4 та 7“б” (горизонт 8); будівлі 11 та 8“а” (горизонт 7); будівля 7“а”, яма 16 (горизонт 6); до західної же, яка увійшла у розкоп лише східним краєм, – ями 1, 2, 19 (горизонт 8) та будівля 9 (горизонт 7). За функціональним призначенням будівлі 7“а” та 9, по знахідкам в їх заповненнях фрагментів керамічних тиглів та деяким з конструктивних особливостей, можна визнати за майстерні ливарників кольорових металів. Маємо погодитись з тим, що початки господарчого опанування цього подільського осередку визначалися ремісничою діяльністю власників садиб. Такому висновку не суперечить й ландшафт зони заселення, а саме наявність ручаю з півдня від обійсть.

Гончарний посуд шарів цього етапу, починаючи з 8 нижнього горизонту, визначали вінцеві профілі (табл. 1), як попереднього “до-садибного” періоду, так й зі загладеним валикоподібним потовщенням різного кшталту (тип III “а”, горизонт 8; типи III“а-в”, IV“а”, горизонти 7-6). У верхньому 6 горизонті, до того ж, з'являються горщики, що мали більш виразний профіль валику на потовщенні зовнішнього краю (тип IV“б”). З горішнім гори-

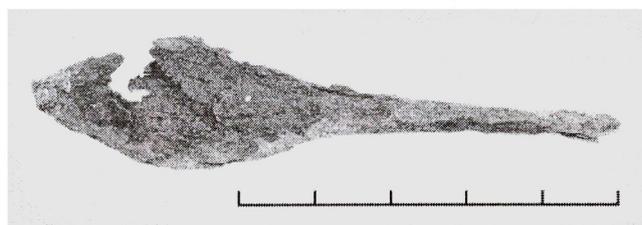
зонтом пов'язані, також, глечикоподібні горщики з прямими вінцями з рівним обрізом краю (тип I "а", "в") або з манжетовим потовщенням без профілювання внутрішнього боку (тип V "в"). За наведеними характеристиками горизонти шарів IV - V можуть бути датовані другою чвертю – серединою XII ст. Не суперечить такому датуванню й таврований "князівський тризуб" на денці горщика з будівлі 9 (№ 2644, табл. 2), який за обрисом можна ідентифікувати з родовими знаками Мономаховичів другого покоління, найбільш вірогідно, з тамгою Юрія Володимировича Довгорукого (помер року 1157). З більш менш близьких аналогій знаку на вказаному денці, можна навести зображення на формі для виливання персня, знайденої при розкопках В.В. Хвойка у садибі лікаря Петровського (територія Десятинної церкви) та на денці горщика з розкопок Вишгорода 1980 г житла № 1 кінця XI – першої половини XII ст. [Рыбаков, 1940, с. 237-238, рис 89; Янин, 1970, с. 136, 138, 139, рис. 8, в, табл. 26:33; Пекарская, Зоценко, 1985, с. 126, 130].

Третя фаза зв'язана була з дослідженнями на рівнях 5 - 4 горизонтів. Саме на цих горизонтах з'являються явні сліди парканової огорожі поміж західною та східною садибами. Причому, її траса, що була виявлена у четвертому (горішньому) горизонті, лишалася, практично, незмінною й у наступному, останньому за давньоруську добу, періоді будівельно-планувальної історії району розкопок. Дослідженнями східного обійстя, яке увійшло до розкопу більшою площею, аніж західне, отримана досить певна інформація, щодо еволюції забудови ділянки у часі формування культурного шару III. Спочатку тут зводяться тимчасові будівля з потужною піччю (№ 8) та господарчий погріб (яма № 15). Від сусідньої з заходу садиби їх відділяв, також тимчасовий, паркан № 7. Паралельно з існуванням названих будівель розпочинається будівництво великого житлового будинку, № 7. З його закінченням, попередні будівлі були розібраними. Заміненою була й огорожа, замість неї з'являється паркан № 5, який своєю трасою перерізав заповнення погребів (яма № 15). Загибель житла № 7, як й єдиної дослідженої будівлі західного обійстя (№ 10), сталася у потужній пожежі.

Нарівні з попередніми, у цьому шарі виявляються нові модифікації кухонного посуду, вінця яких характеризують витягнутий до гори валик з канелюрним профілюванням різного обрису по зовнішньому боку (тип I "б"); валик горизонтально згладжений

або обрізаний по зовнішньому краю без додаткового профілювання (тип II "б"); піднятий вершиною підтрикутного обрису валик з підрізкою нижнього краю. Наведені ознаки вінців керамічного посуду, в цілому, притаманні XII ст. Принципові схеми "княжих" тризуба та двозуба на денці горщиків з платформи та заповнення будівлі № 7 надають можливість, дещо, уточнити хронологію шару згідно профілювання вінців. Так, двозуб на денці № 2471 з найбільшою вірогідністю можна ідентифікувати з родовим знаком сіна Володимира Мономаха Мстиславом, який помер року 1132, займаючи великокнязівський київський стіл [Белецкий, 1999, с. 15-16, рис. 4:1]. Прямокутній обрис тризуба на денці № 2536, з деякими застереженнями, визначає належність цього знаку до нащадків Святослава Ярославовича [Молчанов, 1984, с. 78-79]. Тобто, господарями цієї тамги могли бути чернігівські династи Рюриковичів середини – початку другої половини XII ст., не виключно, Святослав Ольгович, що помер на чернігівському столі року 1164. Щодо вістря стріли з будівлі 8 (мал. 6), то хронологія поширення цього типу наконечників у Східній Європі, від VIII до XIV ст. [Медведев, 1966, с. 56]. Так само, широке датування має й дисковий важок вертикального ткацького верстату зі заповнення цієї ж будівлі (мал. 7). За Староладожськими матеріалами ці диски використовувалися у діапазоні IX - XI ст., хоча в цілому по Русі цей тип поширювався й XII ст. до появи горизонтального ткацького верстату [Штакельберг, 1962, с. 110-111; Древняя Русь, 1985, с. 269]. Звідси, горизонти 5-4 за стратиграфією й масовим археологічним матеріалом можуть бути віднесеними до третьої чверті XII ст.

Пожежа, яка знищила забудову четвертого горизонту, не виключно, призвела до кардинальної зміни планування на рівнях горизонтів 3-1. Після неї на ділянці Подолу, що потрапила до розкопу, виникають замість двох три садиби. Всі вони у межах площі досліджень були позбавлені значних за розміром будівель, що може свідчити про периферійність, виявленої частки обійстя. Ущільнення забудови на цих горизон-

Мал. 6.

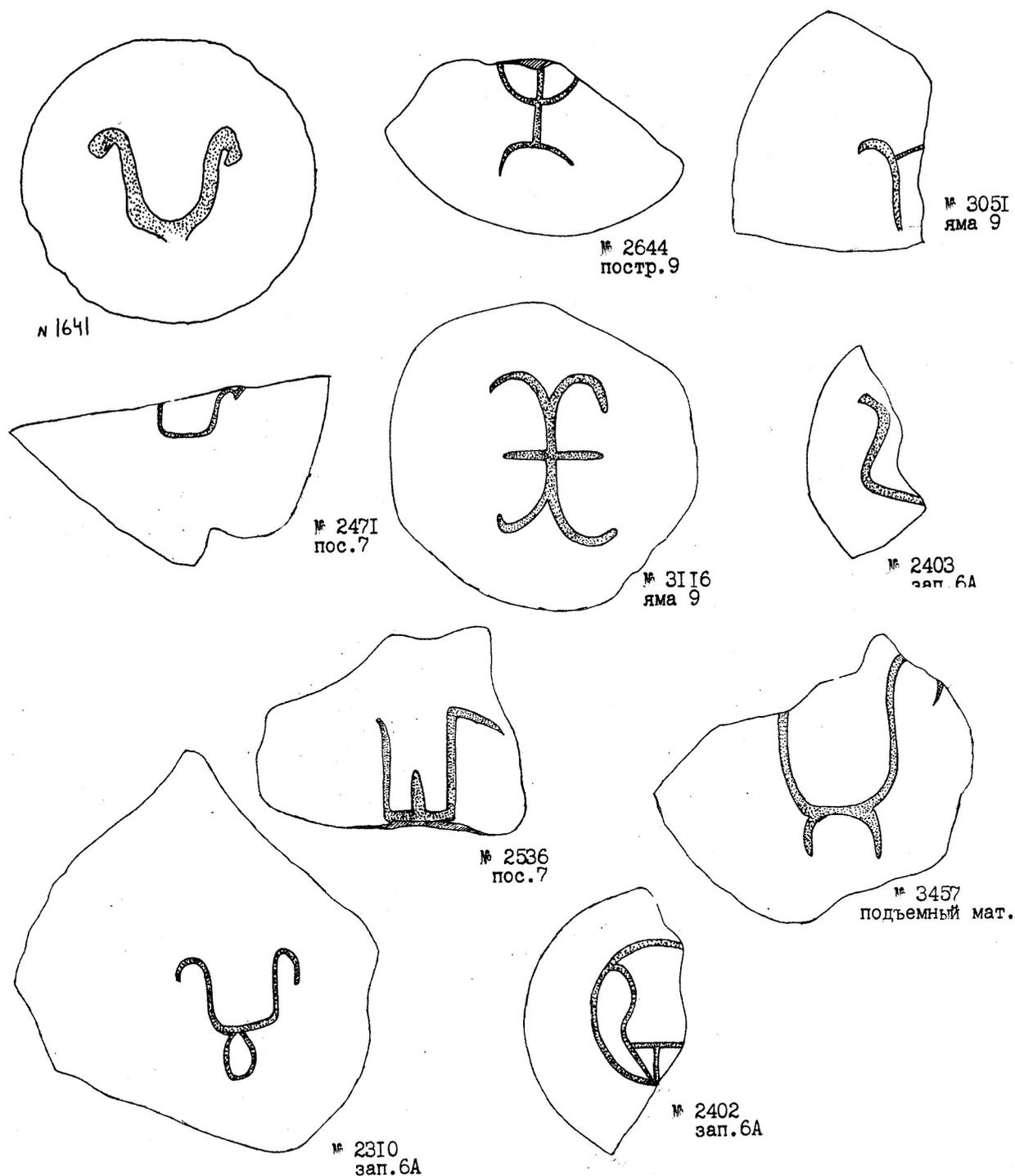

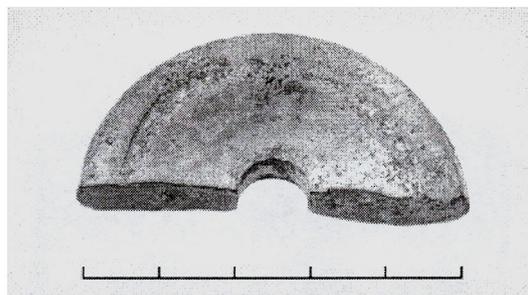
Табл. 2. Гончарні клейма розкопу зі знаками Рюриковичів.

тах може бути пов'язано з подальшим розвитком урбаністичних процесів на тлі давньоруської історії Києва та остаточним входженням цієї ділянки Подолу до міської території.

Комплекс вінців гончарного посуду з горішніх давньоруських горизонтів, поряд з типами зустрінутими раніше (I "а", "в"; II "а-б"; III "а-в"; IV "а-б"; V "б"), характеризувався наявністю масивних валиків з спляченим профільованим зовнішнім краєм (тип II "в");

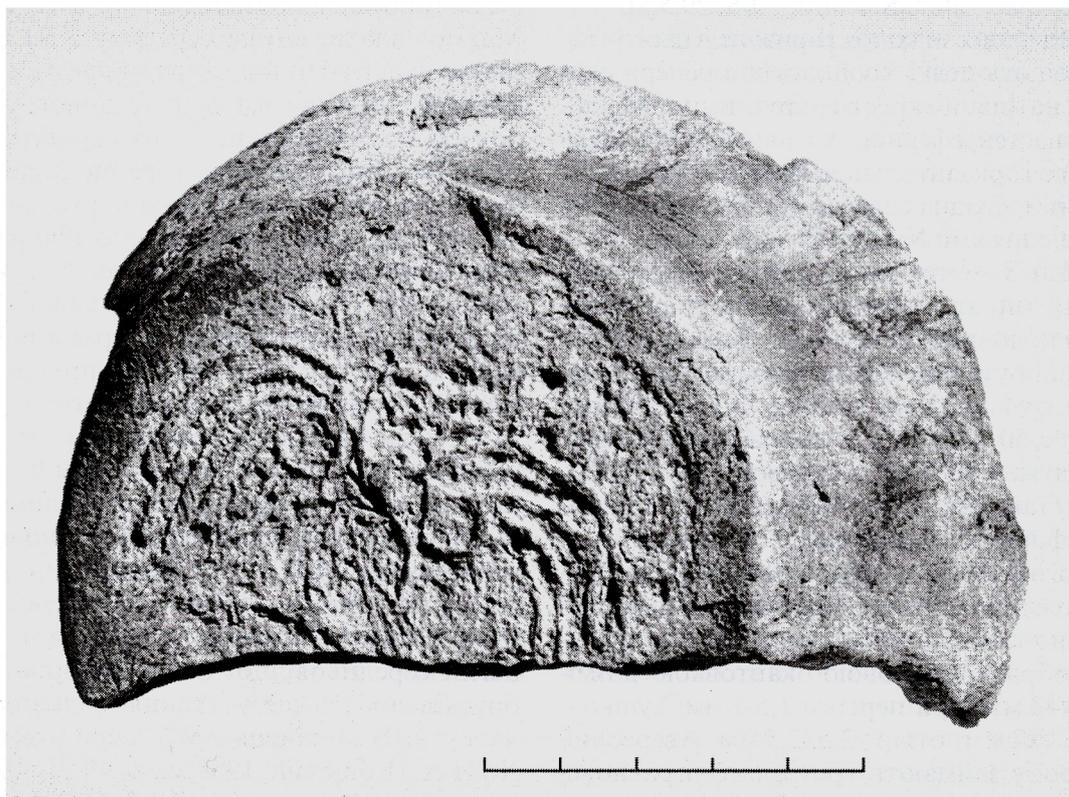
яскраво вираджених валиків без даютоквого профільовання (тип IV "в"); ромбічного завершення з вирадженим ребром по зовнішньому та відтягнутим горішнім краями (тип V "а"). Наведені ознаки надають можливості для датування горішніх давньоруських горизонтів у межах другої половини XII – початку XIII ст. Не суперечать визначеному часовому інтервалу й "князівські" двозубці на денцях горщиків з горизонтів II та I культурних шарів. Схеми

цих знаків повною мірою відповідають геральдичним тамгам нащадків Мстислава Володимировича Великого (№№ 2403, 2310, - заповнення 6 “а”, горизонт 3, Центральна садиба) або Юрія Володимировича Довгорукого (№№ 2402, - заповнення 6 “а”, 3051, - заповнення ями 9, горизонт 2, Західна садиба), відомих з печатей та пломб [Янин В.Л., 1970, с. 10-11, 132-146]. При цьому, повністю збережений знак на денці № 2310 принципово співпадає з зображенням на буллі № 295 зведення давньоруської сфрагістики В.Л. Яніна, яка ідентифікується з тамгою Святополка Мстиславича, який помер року 1154, осідаючи володимиро-волинське князівство [Молчанов, 1974, с. 28]. Певний репер у встановленні хронологічних рамок горизонту 1 південної зони розкопу має тавро на денці фрагментованого світильника – подорожника (№ 1641) у вигляді дзвоноподібного двозубця з розведеними назовні й зігнутими у гак кінцівками відрогів. Схема цього знаку повною мірою відповідає двозубцю з “дрогічинської” пломби, інший бік якої мав зображення літери “Ж”. Згідно типології та хронології давньоруських цінкових пломб, розробленої Б.Д. Ершевським, даний тип належить до зламу XII – XIII ст. [Ершевський, 1985, с. 44-45]. Серед іншого, варто навести денце кухонного горщика з унікальним

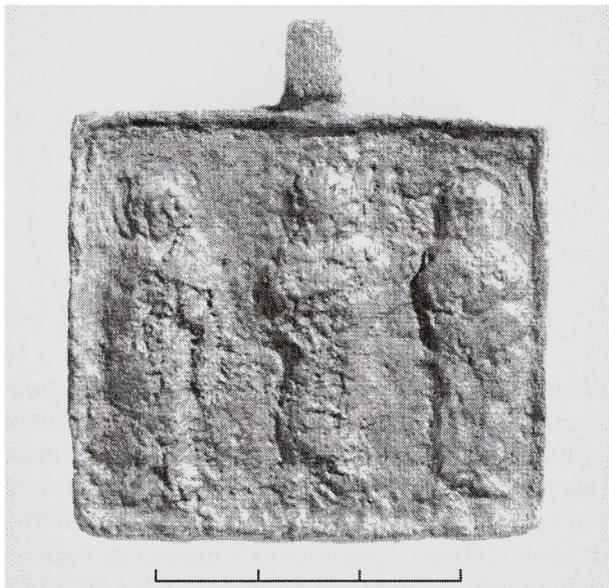

Мал. 7.

клеймом (№ 3203), що зображає птаха з розгорнутою ліворуч головою та простягнутими крилами, виконаного дугоподібними лініями (мал. 5). Манера виконання малюнка тавра нагадує орнаментальні прийоми оформлення ступок срібних “русальних” наручнів київської школи художньої обробки металу XII - початку XIII ст. (горизонт 3, заповнення 6 “а”). З керамічних виробів горизонту 2 “нежитлової” зони розкопу варто згадати й фрагменти стінки однієї явно імпортової посудини (№№ 374-375). Належали горішній частині горщика досить великого обсягу; плечико підкреслено сформованим при витягуванні всього корпусу масивним ограненим валиком, по якому були нанесені згори коса насічка, а знизу штамповані опукло-вгнуті концентричні вічка. Тісто черепка гарно відмучене, рожево-

Мал. 5.

Мал. 8.

білого кольору з дрібними домішками вапна, опалення рівне. Подібна традиція оформлення кухонного посуду досить широко репрезентована у кераміці XII - XIII ст. слов'янських пам'яток Південно-Західної Надбалтики. Згідно Т. Кемпке кераміка з концентричними вічками у шийчній зоні посудини у Старигарді та Альт-Любеку, де вона за нумізматичним датуванням з'являється після 1110 р., складає 5% всього керамічного комплексу названих міст [Кемпке, 1984, S. 77-78, Abb. 29:5,8].

Серед інших знахідок горизонтів цього етапу, що дають певні хронологічні репери слід згадати натільний хрест з округлими завершеннями лопастей, сферичні гудзики бубонці з центральною горизантольною прорізом (яма № 7, горизонт 3, Східна садиба) та натільну іконку зі заповнення ями № 14 [горизонт 3, Центральна садиба). За матеріалами давньоруських міст згаданий тип хрестів-тільників поширювався з другої половини XI по першу XIII ст., більш широке побутування мали бубонці наведеного кшталту – від XI до початку XIV ст. [Седова, 1981, с. 50, 156]. Щодо іконки, маємо відзначити її дуже поганий стан збереження, навіть після реставрації (мал. 8). Вилита була у однобічній формі, за ознаками зворотнього, позбавленого зображень, боку (вгнутість до центру), можливо за восковою моделлю. Вушко лютовано на готовий корпус, що мав прямокутний обрис з бортовою окантовкою розміром 47x42 мм, при перерізі 1,5-2 мм, вушко – кубічне 7x7 мм, отвір 2,5x2,5 мм. Аверсовий лан виробу займають три рельєфні рівновеликі постаті святих у повеній зріст з німбами. За дрібницями (мафорій, що покриває голову

й половину статури), яки можна помітити через корозійне псування, постать ліворуч від центральної належала до жіночої статі. Голова її розгорнута з нахилом до центрального зображення. Руки центральної постаті – у благославляючому жесту. Про особливості постави постаті праворуч сказати щось певне важко. З деякими застереженнями у композиції іконки з ями 14 можна вбачати деісусний чин. За такими ознаками, як повний зріст статур та опора їх кінцівок на “позем'я” рамки, дата іконки повною мірою відповідає жанровим канонам XII ст., хоча “рівноглавість” постатей може бути слідством переживання образотворчої системи XI ст. [Вагнер, 1974, с. 160 – 161]. Й все ж, до найближчих типологічних прототипів цього витвору київського художнього литва маємо зарахувати цареградські деісусні стеатити, саме XII ст., вужче його першої половини. До цього ж кола іконографії можна віднести й відтиснуту на мідній пластині оклад з приміщення XII – XIII ст. № 3 житлового кварталу Херсону ХСХІ [Тотев, 1993, с. 99-100, табл. 7 а-б; Коробков, 1997, с.53-59, рис. 1-2]. Виходячи з наявних матеріалів, горішні давньоруські горизонти району досліджень упевнено вкладаються у діапазон від 70-80 рр. XII ст. до першого десятиріччя XIII ст.

Подальша еволюція наявної тут забудови залишилася остаточно не з'ясованою. Маємо гадати, що на середину XIII ст. цей район Києво-Подолу стає запустілим. Наступний етап у його історичній топографії був пов'язаний з існуванням у цьому місці цвинтаря. Враховуючи, факт того що поховальні ями були запускеними у давньоруський шар, час його функціонування маємо відносити до післямонгольської доби. Оскільки одне з поховань (№ 7) південної “нежитлової” частини розкопу своїм північним краєм накладалося на річище струмка (з його правого боку у південно-східній частині відкритого розкопками відрізка), можна стверджувати, що на цей час водотік вже був замуленим й висушеним. Післямонгольський час кладовища підтверджується й наявністю у заповненнях ям поховань №№ 14, 17 фрагментів брускової цегли з канелюрною поверхнею, якими були прижаті покришки трун. За типологією цегли середньовічної Східної Європи, така брусківка мала побутування, головне, з початку XIII по кінець XVI – першу половину XVII ст. [Кошовий, 1988, с.38-39]. Другою половиною XIV – початком XVI ст. можуть бути датовані й підвіски з дитячого поховання

мічного комплексу ці шість амфор склали 9% для ями № 6 та 2,8% для ями № 9. Центральна (Середульша) садиба мала три об'єкти, у яких зустрінуті уламки амфор: будівля № 6 (горизонт 2) та ями 8, 11 (належали, відповідно, до горизонтів 2 й 1). У першому з названих заповнень цієї садиби налічувалося, також, 9 фрагментів від шести амфор, що склали 31,6% до посуду киеворуського виробництва; зі заповнення ями 11 походило 4 амфорних посудин, від яких залишилося 5 фрагментів (5,5% до наведеного показника). Найбільшу кількість амфornoї тари не тільки для об'єкту садиби, але взагалі по розкопу з врахуванням всі досліджені рівні, утримувала яма № 8. Звідси походило 26 амфор, яким належав 31 фрагмент різних частин їх тулубів. Це число приходилося всього на 80 фрагментів місцевого керамічного посуду, що були знайдені заповненням об'єкту. З погляду на знаходження у цій ямі п'ятьох фрагментів стінки великого гончарного горщика з дрібно рифленою поверхньою вкритою ангобом (№№ 2906, 2931, 2970–2972), рештки якого кількістю двох уламків (№№ 3222–3223) походили й з шару горизонту 6 на умовній межі поміж Західним та Східним обійстями, маємо допускати, що й амфорний бій міг потрапити скиданням сюди більш ранішніх матеріалів через якесь перекопування. На користь того, що частина амфornoї тари горішніх горизонтів до своєї археологізації вже не являлася цілісними формами, може свідчити й приклад ями № 11. Два фрагменти стінки однієї з чотирьох амфор цього об'єкту (№№ 3130–3131) були вмазані до черенку, скинутої у названу яму, глинобитної печі. Чимало амфор походило й з культурного шару у межах садиб на рівнях 1 й 2 горизонтів поза заповненнями. З цього простору й розрізу було отримано 66 фрагментів 35 амфор. Проте, певності у тому, що всі вони потрапили до цих стратиграфічних рівнів у своєму первісному стані й не зв'язані з більш ранішніми нашаруваннями ділянки розкопу, не має.

Ще меншої інформації, щодо динаміки поступлень амфор до цього району Подолу, несуть матеріали двох виділених горизонтів “нежитлової” ділянки розкопу. Загалом тут було отримано 170 фрагментів різних частин 141 посудини цього виду тари, причому рештки 13 амфор (19 фрагментів) виявлено розчищеною річища, одна амфорна стінка знаходилася у засипці поховання № 9, три уламки походило з заповнень котлованів будинків кінця XVIII - початку XIX ст. У порівнянні з місцевим керамічним посудом отриманим дослід-

женнями цієї ділянки розкопу, наведена кількість амфор складає 5,8 %. Якщо, товщу першого культурного шару південної зони корелювати стосовно стратиграфії північної, то розподіл кількісної статистики виглядатиме наступним чином: зачистка на рівні виявлення ям поховань (гл. 2,5–2,7 м від сучасної поверхні): 107 фрагментів від 86 амфор; “житловий” горизонт 1 (гл. 2,7–2,8 м), – 9 фрагментів різних амфор; “житловий” горизонт 2 (гл. 2,8–3,0 м), – 20 фрагментів від 14 амфор; “житлові” горизонти 3–4 (гл. 3,09–3,50 м), – 34 фрагменти від 32 амфор. Звідси видно, що найбільша кількість амфornoї тари південної зони, знов-таки, отримана з горішнього рівня досліджень. Скоріше за все, цей феномен пояснюється делювіальним знесенням культурних шарів Київських височин вже у післямонгольський час. Кількість фрагментів амфornoго бою на рівнях після 3 м від сучасної поверхні можна пояснити дією струмка та винесенням сюди битого посуду з “житлової зони”.

З погляду на типологію амфornoї тари розкопу, слід зазначити, що її набір, практично не змінювався впродовж всього часу існування відкритої дослідженнями на цьому місці давньоруської забудови. Починаючи з 7 горизонту до найгорішнього, простежується стабільна наявність чотирьох основних модифікацій амфор. Всього було піддано типологічній аналізі 359 фрагментів амфornoго бою, що належали 270 посудинам. З наведеного матеріалу піддавалися типологічному визначенню 326 фрагментів від 238 амфор та, звичайно, одна ціла й одна з втраченим наполовину днищем форми. Згідно класифікації тарного посуду, розробленої Р.І. Романчук, О.В. Сазановим та Л.В. Седіковою за комплексами візантійського Херсону, амфори цього подільського розкопу належали, у переважній своїй більшості, до 42, 43, 45 та 48 класів. Морфологію першого з названих класів, характеризує щільний черепок ретельно відмученого тіста, практично, рівного замісу зі значними дрібними домішками слюди. Крім слюдяних зернят, деякими фрагментами спостерігалось обмаль включення дрібно розкришеного піску або шамоту. Колір, як на зламі, так й поверхні червоно-помаранчевий або червоний до ясно-брунатного. Іноді зовнішня поверхня череп'я амфор 42 класу з об'єктів розкопу була вкрита нерівним шаром білявим ангобом. За формою ці посудини мали наблизений до сфери тулуб з округлим денцем, низьку горловину, невеличкі дещо підняті над горлом овальні у перерізі руків'я, іноді з

ребром по долішній площині, що кріпилися безпосередньо до вінця й опускалися майже під прямим кутом на положисте плечив'я. Формовані ці амфори виключно на швидкому крузі (стадія РФК 7, за О.А. Бобринським) у три прийоми: від придонної чаші й дна, через середульшій резервуаровий обсяг до плечової частини та горловини за ємніснево-донною програмою з монолітного неповного одноелементного начину. Окрему завершальну операцію складало кріплення ручок. Поверхня у горішній та долішній частинах корпусу вкрита ребернистими смугами з шагом від 3 до 5 мм. Хвиля жолобчасті змінювалася від гори до долу: від заглажена по плечу від горловини до виїмчастої на частині переходу від плеча до розширення на тулуб й, знов, зглажена у придонній чаші. Деякими фрагментами спостерігалися невиразні жолобки й по середульшій частині корпусу. Названі автори у цьому класі амфор, за обрисом вінця, відокремлюють два типи. До першого йми віднесені зразки з валикоподібним обрисом завершення горловини, до другого – з загостреним краєм вінця [Романчук, Сазанов, Седикова, 1995, с. 66-68]. В.В. Булгаков за хронологічну ознаку класу сприймає й наявність смуги жолобків на горлі: пізні різновиди амфор 42 класу були їй позбавлені [Булгаков В.В. Заключение о результатах исследования сферомкостной амфоры XI в. из раскопок в Киеве по ул. Константиновской. – Додаток до “Отчета о исследованиях по ул. Константиновской, 34 в Киеве, 1989 г.”, автори Бобровський Т.А., Зоценко В.М., Сагайдак М.А. – машинодрук, Науковий архів ІА НАНУ]. За спостереженнями над матеріалами розкопок давньоруських пам'яток Середньої Наддніпрянщини, Криму та Балкан, знаковим у датуванні цього типу амфор, здається, є й розташування руків'їв стосовно горловини. Принаймні, більш ранішні зразки з Надчорномор'я, судячи з публікацій, мали рівні за підйомом з горлом ручки. Матеріалами розкопу маємо лише один такий зразок: № 5, горизонт 1 “нежитлової частини”. За профілюванням вінця належав до типу 1.

Особливістю цього класу амфор є наявність у їх сукупності порівняно чисельної групи таврованих посудин. Тавро ставилося по площині плеча або на руків'ї. З даної причинки, вартує, підкреслити приклад з досліджень Великого Преслава та Херсону, де амфорні клейма відомі виключно по знахідкам посудин саме цього класу [Аладжов, 1993, с. 102; Якобсон, 1979, с.73-75]. Корпус клейм на

амфорах зазначеного класу з обширів Східної та Південно-Східної Європи налічує до 50 різного кшталту штемпелів [Кубишев, 1972, с. 58-61, рис. 3; Аладжов, 1993, с.101-105, обр. 1-2, 6-7]. Згідно, майже однотайній думці дослідників, клейма слугували за виробниче тавро майстра. Не маємо виключати й можливість приналежності частини амфорних штампів епархові міста, у колі обов'язків якого знаходився й контроль над мірами виробничих та торгових ваги й обсягу. Принаймні, клейма з монограмою ім'я Костянтин, яки на амфорах 42 класу репрезентовані, щонайменше чотирма варіантами, ідентифікуються з імператорами Костантином VII [Кубишев, 1972, с. 60-61, рис. 4] або Костантином VIII [Булгаков, вказ. рукопис, с.2], могли ставитися, саме, цим відомством імперської столиці. А.Л. Якобсон до переліку імовірних власників таких печаток уводить й зверхників ремесничої корпорації.

Амфорній тарі 42 класу присвячена чимала література, вона є, мабуть, найбільш вивченим типом середньовічних візантійських амфор. За новітніми європейськими типологіями ці посудини належать до типу І, - Н. Гюнсенін або 54, - Дж. В. Гайс [Gynsenin, 1989, р. 269; Hayes, 1992, р. 73]. Згідно цілком достовірних археологічних джерел місце виробництва цих амфор локалізується на південний захід від Костантинополю, південніше сучасної Газіки (стародавнє, – Ганос) на узбережжі Мармурового моря. Звідси вони розходилися, як на Егейське узбережжя, так й у Надчорномор'я [Gynsenin, 1993, р. 193-197, fig. 1-2]. Проте, існує вірогідність налагодження виробництва цього класу амфор, також, у Костантинополі. Скісним чином така можливість підтверджується клеймами з імператорськими монограмами на різновидах посудин названого класу. Цікавою обставиною, щодо сього припущення, є кількість цих амфор у контексті досліджень шарів кінця X - початку XI ст. району сучасного Істанбулу – Sarazane, де вони склали від 30 до 50% сукупності знайденого тут торговельного тарного посуду [Hayes, 1992, р.75]. На Русі поширення амфор 42 класу позначено дружинними комплексами пам'яток (Шестовиці, Гньоздово, Тімерево) та міськими центрами. Найбільш західні руські пункти наявності цих амфор визначають Гродно, Заславль, Полоцьк. На сході Русі крайні центри з комплексами амфор 42 типу позначені Темерівським поселенням й Рязанню. На півночі їх знахідки мали місце на Рюриковому городищі у шарах синхронних ранішньому Новгороду, у

самому Новгороді, Білоозері та Пскові. У сумі з генетично спорідненими їм амфорам 45 класу, за підрахунками В.Ю. Ковалю, цей різновид візантійської тари, за матеріалами розкопок пам'яток Русі, складає 70% від сукупності решток амфорного посуду, здобутого руськими теренами [Коваль, 1999, с. 248, табл. 1]. Й все ж, переважна більшість амфор 42 класу репрезентована Середньою Наддніпряниною. Для прикладу: у Новгороді їх кількість, за станом на 1990 р., нараховувала всього 400 фрагментів, й це у сумі, повторюємо з рештками посудин 45 класу [Кубишев, 1972, с. 55-58; Коваль, 1999, табл. 1]. Найбільш північні європейські пункти поширення амфорної тари цього класу фіксують поодинокі їх знахідки у Сигтуні та Лунді [Roslund, 1997, р. 272-273, 274]. З боку хронології фабрикації та побутування, цей різновид візантійської амфорної тари упевнено датується за комплексами від останньої третини IX по другу половину XI ст. Хоча, продукція майстерень Газіки більше відома, саме за знахідками XI ст. На таврійських пам'ятках ці амфори зустрінуті у сукупності з монетами діапазону карбу від Василя I до Василя Болгаробойці (867 – 1025). Певним горішнім репером побутування цих амфор на Середземномор'ї може служити комплекс затонулого біля виспи Родос кораблю з абсолютним датуванням у межах 1025 - 1030 рр. На Русі прояв імпорту цієї амфорної тари позначається, головне, у другій половині X - середині XI ст., хоча у Києві наявність такої тари фіксується поховальним інвентарем “салтівських” могил поміж вул. Прорізній та Богдана Хмельницького й 106 курганом Некропролю I, які можна датувати у межах кінця IX - самого початку X ст. Найранішні скандинавські знахідки амфор 42 класу в обох названих містах датуються першою половиною XI ст. [Гьнсенін, 1989, р. 269-271; Романчук, Сазанов, Седикова, 1995, с. 66; Паршина, 1991, с. 79; Doornick, 1989, р. 255; Каргер, 1958, с. 136-137, 167-168, рис. 15, 22:2; Коваль, 1999, с. 247; Roslund, 1997, р. 272-273, 274, Fig. 23].

За матеріалами розкопок, що тут розглядаються, серед фрагментів різних частин амфорної тари, які підлягали типологічній класифікації, було встановлено 75 екземплярів амфор 42 класу та одну, практично, цілу форму. Крім того, маємо 22 уламки стінок, що можна було ідентифікувати як з класом 42, так й з 43, 45 або 48. З цих останніх, з підозрою на приналежність до класу 43 нараховувалось 13 фрагментів, до 45 – вісім й до 48 – один. Роз-

поділ по горизонтам сукупності певної ідентифікації виглядав наступним чином: горизонт 7, – фрагменти 4 посудин; горизонт 6, – фрагменти 3 посудин, серед котрих один мав ознаку типу 1; горизонт 5, – фрагменти 2 посудин (одна горловина з плечиком належала до типу 2) та одна ціла амфора; горизонти 4-5, – 6 фрагментів різних амфор, два з яких належали до типу 1; горизонт 3, – фрагменти шести посудин (типи не встановлюються у жодного); горизонти 1-2 “житлової” частини розкопу, – уламки 27 амфор, з яких два належали до 1 та один до 2 типів; горизонти 1-2 “нежитлової” частини, – фрагменти 29 посудин, з них чотири – типу 1 та сім – типу 2. Метричні заміри фрагментів амфор 42 класу розкопу вдалося розподілити по таким параметрам, як діаметри максимального розширення тулубу, діаметр плечової частини, діаметр горловини (всі з внутрішнього боку), діаметр денця (зовнішній), діаметр ручки, товщина стінок. Діапазони першого параметру коливалися у межах 160-180, 200-330 мм; другого, – від 100-120 через 140 до 160-170 мм; третього, – 30 – 35, 40, 45, 60, 65 мм, при висоті горловини (разом з вінцем), – від 18 до 25 мм; четвертого, – 80-90, 100-110, 140 мм; п'ятого, – 31-35-38-40-45 (кріплення до плечика) x 18-22-25-27-33-35 (до горловини) мм. Показники товщини стінок залежали від частини тулуба: мінімум приходився на денце й горловину, максимум добивався середульшою частиною, й укладалися у діапазони поміж 7-15, 18-24 мм.

Головними ознаками амфорної тари 43 класу (тип 2 за Н. Гюнзенін) є грушоподібний тулуб та витягнута, порівняно широка, горловина з різко відігнутих назовні вінцем на кшталт “комірця”, сплюснені у перерізі вертикального спрямування руків'я, округле денце. З погляду на хронологію відокремлюються два різновиди: у більш ранішніх руків'я знаходилося на рівні горловини; на пізніших зразках вони підвищені над нею [Якобсон, 1979, с. 109-110]. Судячи з матеріалу розкопу, наявність ранішнього варіанту посудин цього класу не простежується. Поверхня тулуба гладка, рідкі борозни мають місце у придонній або горішній частинах посудини, іноді корпус борознився зверху й знизу. Черепок, звичайно, світло-брунатного або жовтого кольору, хоча трапляються зразки більш густих тонів: від світло-брунатного до фіалкового, у деяких зразків поверхня була вкрита світлим ангобом. За складом тіста Р.І. Романчук та її співавтори у сукупності амфор 43 класу відокремлюють два наступні типи: порівняно амор-

фне з хаотично розташованими лакунами від посіченої соломи (тип 1) та більш рівного замісу з незначним включенням товченої мушлі, тип 2 [Романюк, Сазанов, Седикова, 1995, с. 68-70]. Формування амфор 43 класу відбувалося у два прийоми: від стінок тулубу до денця й окремо через наліплювання кільця глини, витягування горловини.

Локалізація виробничих центрів амфор 43 класу до сьогодні залишається не зовсім з'ясованою, хоча їх візантійське походження сумнівів у більшості дослідників не викликає. За найбільш вірогідний регіон налагодженого їх виготовлення визнається Південне Надчорномор'я – Трапезунд [Паршина, 1991, с. 79]. Останнім часом І.В. Волковим висунута версія про триллійське (округа Нікеї на південному узбережжі Мармурового моря) походження “грушоподібних” амфор. Припущення зроблено на підставі поєднання у один тип амфор 43 та 48 класів, горішні дати котрих виходять за межі XIII ст. А оскільки головним постачальником вина теренами Південно-Східної Європи у XIII - XIV ст. виступала Трилія, то, за авторською логікою, вірогідність експорту такої тари звідси є цілком можливою. Щоправда, у більш ранішній статті І.В. Волковим не виключалася можливість експорту тари 48 типу, безпосередньо, Кримом [Волков, 1996, с. 95-96; Волков, 1989, с. 97].

Датування цих амфор за матеріалами розкопок на чорноморському узбережжі є упевненим у межах середини X - кінця XI, подекуди затримуються до початку XII ст., причому серед кримських пам'яток їх визначне репрезентування, навіть у порівнянні з Херсоном, спостерігалось шарами середини X - XI ст. Портеніту [Романюк, Сазанов, Седикова, 1995, с. 68-69; Паршина, 1991, с. 79]. На Русі, крім міських центрів Середньої Наддніпрянщини, амфорна тара 43 класу, за статистичними вивченнями В.Ю. Ковалю (тип II/1) зустрінуто у Гродно, Новогрудку та Новгороді, де їх кількість репрезентують, разом зі зразками 48 класу (тип II/2), біля 2100 фрагментів [Коваль, 1999, табл. 1]. За матеріалами найбільш ранішніх горизонтів “околицького міста” Новогрудку (друга половина XI-середина XII ст.), амфорам цього класу належало 178 фрагментів не менш, як від 11 посудин [Малевская, 1969, с. 185-186].

Серед амфорного бою розкопу вдалося відокремити фрагменти, що належали 33 посудинам цього класу. Поряд з ними, наявні й уламки, що могли бути віднесеними, як до амфор 43, так й до 45 класів, – 13 фрагментів, або

до 43 та 48 класів, - 9 фрагментів. Розподіл по горизонтам посудин напевно 43 класу дає наступні числа: горизонти 6-7, – фрагменти трьох посудин, серед яких одна типу 1 “херсонської” класифікації; горизонт 5, – одна посудина типу 1; горизонт 4, – дві посудини; горизонт 3, – одна посудина; горизонт 2 “житлової частини”, – п'ять посудин; горизонт 1 “житлової частини”, – три посудини; горизонти 1-2 “нежитлової посудини”, – 19 посудин, серед яких, шість типу 1 та чотири типу 2. За наявними зразками для амфор цього класу максимальний діаметр розширення тулубу встановлюється у параметрах 180-240 мм (внутрішня поверхня); діаметр верхньої частини по зламу плеча, – 120-160 мм (внутрішня поверхня); діаметр горловини по вінцю, – 45-60 мм (внутрішній), 75-80 мм (зовнішній); діаметр денця, – від 60-90 до 100-120 мм (зовнішній). Діаметральні заміри ручок вкладалися у: 32 x 47 мм; 32 x 42 мм; 25 x 55 мм. Товщина стінок досягала максимуму на шві поміж плечової частини та рештою тулуба, – від 16 до 22 мм; 10 – 18 мм мала завтовшки стінка найбільшого розширення тулубу; стінки у дна вкладалися у діапазоні 17-10 мм, при товщині самого денця, 7-10 мм.

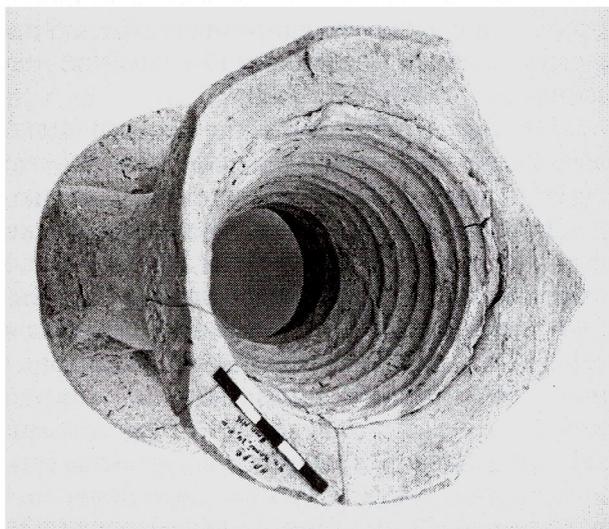
Окремо вартує зупинитися на горловині амфори 43 класу типу 1 зі заповнення “ями № 15” (горизонт 5). Внутрішня поверхня цього фрагменту (№№ 3270, 3273) має всі ознаки формування порожнистого тіла у спосіб спірального витягування неповного двоелементного начину зі застосуванням кола (стадія РФК 6, за О.А. Бобринським). Тісто аморфне з включенням дрібних зерен слюди та кварцу, з помітними лакунами від вигорілої соломи, світло-брунатного кольору. Зовні вкритий тонким шаром жовтого ангобу. Горловина заввишки мала 127 мм, діаметр основи (зовнішній), – 118 мм; діаметр горішнього краю під вінцем, – 65 мм; діаметр вінця (зовнішній), – 117 мм, 98 мм (внутрішній); діаметр збереженої частини плеча, – 145 мм; “комір” вінця заввишки, – 29 мм; діаметри ручок, – 55 x 23 мм (злам максимуму підойми), 52 x 35 (кріплення до тіла горловини). Максимум піднімання руків'я над рівнем вінця складає 23 мм (мал. 10-11).

Наступний, 45 клас амфорного посуду розкопу, за визнанням дослідників, є еволюційною ланкою амфор 42, причому третьою, після зразків 44 класу. За типологією Н. Гюнсенін, посудини 45 класу відповідають 4 типу й вироблялися у тому ж регіоні, що й посуд 1 типу дослідниці [Gьnsenin, 1989, р. 269-270; Gьnsenin, 1993, р. 195; Романюк, Сазанов, Седикова, 1995, с. 73-74]. Одним з аргументів на користь

Мал. 10.

0 5 см

Мал. 11.

припущення, щодо виготовлення амфор названих класів одним й тим же центром або центрами, є подібність монограм клейм на посуді ранішньої (42 клас) та пізньої (45 клас) груп. Разом з тим, таврована тара 45 класу виявляє й серію клейм нового кшталту, переважно у вигляді косої сітки або малюнку інших геометричних форм [Волков, 1989, с. 91-94, рис. 14, 15:9]. Для тари цього класу притаманні широкий “яйцеподібний” тулуб з піднятими над рівнем низького вінця овальними у перерізі, подібним до дуги вигином, ручками, що кріпляться до вінця та нижньої частини плечика, округле денце. Формування посудини відбувалося у спосіб аналогічний описаному

стосовно амфор 42 класу. Рифлення має місце по поверхні плечика та у придонній частині, середульшій сектор тулубу – гладкий. Шаг борозен горішньої ділянки дрібний, до 5 мм, долішньої, – більш просторий, до 15 мм. Моделювання вінця досить урізноманітнено: від невідражного прямого, через відігнуте назовні з помітно загостреним краєм, до – з досить виразним камірцевим завершенням. У залежності від діаметру горловини, колектив останньої класифікації амфор середньовічного Херсону, розподіляє клас на два типи: широкогорлі та з вузьким горлом [Романюк, Сазонов, Седикова, 1995, с. 73-74, №№ 151-162; Волков, 1989, с. 87-89, 94-95]. За складом тіста, наявні у розкопці черепки амфор 45 класу, також, складають два різновиди: гарно відмучене без особливих домішок рівного замісу, колір після випалу, – червоний або помаранчевий; з включенням кварцового піску та дрібних грудок вапна, колір після випалу, – бурий. Горішня частина тулубу деяких фрагментів вкрита світлим ангобом.

Амфорна тара 45 класу мала, як й 42, досить значне розповсюдження. Теренами Східної Європи, поза межами надчорноморської зони, її наявність позначена, головне, міськими центрами Русі. Переважна більшість знахідок цього торговельного посуду сконцентрована на пам’ятках Середньої Наддніпряниці та Чорної Русі. Для порівняння можна навести данні зібрані В.Ю. Ковалем по крайнім пунктам давньоруської держави. Так на півночі, у Пскові, їх кількість складала 110 фрагментів, у Смоленську, – 111 фрагментів, Полоцьку, – 4 фрагменти (показники новгородських знахідок, не є коректними, оскільки надані сумарно з посудом 42 класу); на Сході, у Володимирі на Клязьмі та Ярославлі, по одному фрагменту на кожне місто, Ростові, – 33 фрагменти, Суздалі, – 9 фрагментів, Рязані, – більше 2 фрагментів. Кількість фрагментів амфор 45 класу різко підвищується на Поніманні: Новогрудок, – 1802, не менш, як від 44 посудин по дві – шести на будівлю; Волковиск, – 670 [Коваль, 1999, табл. 1; Малевская, 1969, с. 186]. З боку хронології, тара 45 класу на Русі мала поширення домонгольським часом, починаючи з XII ст., на узбережжі Чорного та Азовського морів ці амфори наявні й другій половині XIII-XIV ст.

Амфори 45 класу за фрагментами, отриманими розкопками цієї ділянки Подолу у Києві складають 41 екземпляр. До цього числа можна додати два фрагменти по одному з підозрою на посудини 44 (роздутий “грушоподіб-

ний” тулуб з невеличкими рівновеликими вінцю ручками) та 48 класів. Розподіл по горизонтам амфор, що безперечно відповідають характеристикам класу, виглядає наступним чином: горизонт 7, – два фрагменти 1 посудини зі заповнення будівлі № 11; горизонт 6, – фрагменти трьох посудин, серед яких одну можна було віднести до 2 типу; горизонти 4-5, – три уламки різних посудин, серед яких 2 можна ідентифікувати з посудом другого типу; горизонт 3, – один фрагмент; заповнення об’єктів горизонтів 1-2 “житлової частини”, – фрагменти 7 посудин, з них три з ознаками приналежності до 2 класу; шар горизонтів 1-2 “житлової” частини, – фрагменти 4 посудин; горизонти 1-2 “нежитлової” частини, – фрагменти 22 посудин, з яких сім типу 2. Як можна помітити, фрагменти амфор 45 класу дослідженої ділянки Подолу, що підлягали типологічній ідентифікації, фіксують наявність лише їх вузькогорлої модифікації.

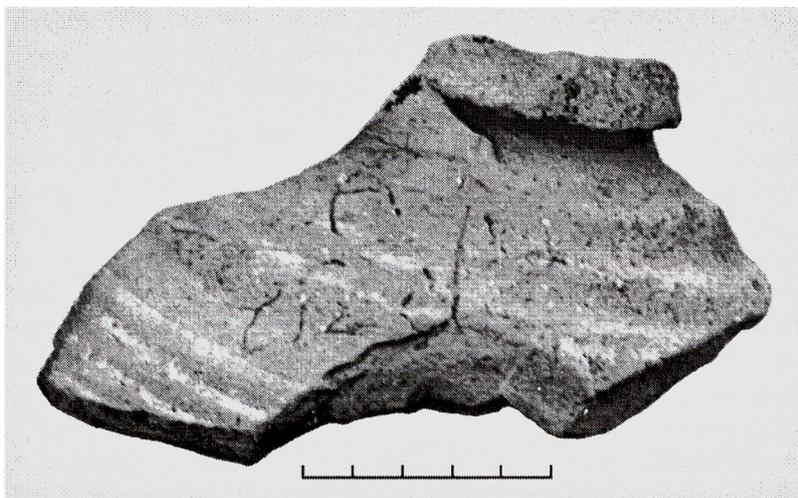
Заміри вдалося отримати по таким параметрам: внутрішній діаметр максимального розширення тулуба, ustaleno, – 280 мм, при стінці завтовшки у 7 – 10 мм; діаметр плеча по переходу на тулуб, – 140-150, 170, 200-210 мм, при стінці товщиною, – 10-12 мм, по валику кріплення горішньої частини до тулуба, – 15 мм; внутрішній діаметр горловини по краю вінця, – 20-40 мм, при стінці, – 5-8 мм; внутрішній діаметр придонної частини на зламі з тулубом, – 120-140, 170, 200 мм, при товщині стінки, – 10-12, 18-20 мм; зовнішній діаметр денця: 80, 100, 120-130 мм, при стінці завтовшки, – 7-8, 10-12 мм.

Клас 48 (тип 3, – за Н. Гюнзенін; 61, – за Дж.В. Гайс) останній масовий розряд імпортного тарного посуду розкопу, репрезентують амфори з витягнутим “веретеноподібним” тулубом, округлим на конус донцем, високою розтрубом горловиною, яка завершувалася валикоподібним або сплосченим по горішньому краю вінцем, та масивними витягнутими угору овального переріза руків’ями, що кріпилися безпосередньо під вінцем й до зламу плеча на тулуб. Дрібне й часте рифлення вкривало приблизно ? (згори) зовнішньої поверхні тулубу. Донна частина мала широку хвилю рифлення: три - чотири смуги шагом 10-12 мм. Характерною рисою амфорної тари 48 класу є, також, порівняно товсті стінки тулубу. Згідно профілювання вінця, автори херсонської класифікації, амфору тару цього класу розподіляють поміж двома типами: тип 1, – з потовщеним або закругленим відігнутих назовні краєм; тип 2, – з валикоподібним завер-

шенням. За спостереженнями над комплексами середньовічного Херсону, перший тип є більш раннім у плані хронології [Романчук, Сазонова, Седикова, 1995, с.78-79]. Формування корпусу обох варіантів відбувалося за програмою аналогічною до виготовлення амфор 43 класу. Морфологію тіста вирізняла шпариста глиняна маса з додатками грубо подрібненого шамоту та дрібних грудок вапна. При формуванні руків’їв домішувалася січена солома, від якої залишалися рясні лакуни. Різниця у складі тіста корпусу та ручок є яскравим свідченням окремих технологічних операцій формування посудини. Домішування соломи слугувало не тільки виснаженню глини, але й компенсацією форми, усадка якої виникала перервою між завершенням виготовлення частин корпусу посудини та кріпленням до нього руків’я. На деяких зразках верхньої, плечової частини, помітний нестійкий білявий ангоб. Колір черепка після обпалення, від червоно-брунатного до гаряче жовтого з фіалковим відтінком.

Переважає більшість дослідників розглядає амфори цього класу, як подальшу еволюцію формальних ознак тари з “грушоподібним” корпусом [Чангова, 1959, с. 256-258; Якобсон, 1979, с. 119-111; Гьнсенін, 1989, р. 271; Hayes, 1992, р. 76]. З погляду на виробничі центри, як й випадку з попередньо спорідненим їм 43 класом, певної локалізації місця походження для амфор 48 класу не встановлено. Найвірогіднішим, за превалюванням думок, залишається їх походження від майстерень південного узбережжя Чорного моря. Існує й думка, щодо Північночорноморської “батьківщини” таких амфор [Якобсон А.Л., 1979, с. 111; Волков И.В., 1989, с. 97]. На відміну від встановлення місця або місць виробництва, хронологія амфорної тари 48 класу є загальноновизнаною. Шари чорноморських пам’яток з найбільш ранніми виявами цієї тари мають датуватися не раніше початку XII, може бути кінця XI ст. Найбільш пізні зразки “веретеноподібних амфор з високим руків’ям” пов’язані з комплексами 2-ої половини – кінця XIV ст. [Чангова, 1959, с. 256-257; Романчук, Сазонов, Седикова, 1995, с.78-79; Hayes, 1992, р. 76].

Географія поширення амфорної тари 48 класу за межами Чорноморського регіону, як на сучасний стан досліджень, виглядає досить широкою: від Італії на Заході до Палестини на Сході, від Кіпру на Півдні до Скандинавської напіввиспи на Півночі [Roslund, 1997, р. 273-274]. Фактично, 48 клас амфор у Сигтуні

Мал. 12.

й Лунді виступає другим, після 42, різновидом візантійського тарного торгівельного посуду, що досягав далекої півночі Європи. У Східній Європі, поза Середньої Наддніпрянщини, Чернігівського Лівобережжя, Волині та Галичини, амфорна тара цього кшталту відома у Новгороді й Пскові (на останній, - 69 фрагментів); у Суздалі, Ярославлі, Рязані (сумарно, до 10 фрагментів); Смоленську (75 фрагментів) й Полоцьку (5 фрагментів). Найбільш західним пунктом у північному спрямуванні, позначеним знахідкою амфори 48 класу зі стратиграфічною датою - перша чверть XIII ст., на сьогодні, є форбург Кукенойса, - полоцького сателіта на Даугаві. Серед інших теренів Русі, виключаючи Київсько-Чернігівський регіон, за показниками поширення амфор цього класу, знов таки, визначалися Дніпро-Німанський вододіл та Понімання: Заславль (15 фрагментів); Новогрудок (178 фрагментів); Волковиск (1600 фрагментів, у сумі з 45 класом). Знахідки амфор цього класу наведеним напрямком позначені у Слонімі та Гродно [Коваль 1999, табл. 1; Мугуревич, 1965, с. 78, табл. XIV; Малевская, 1969, с. 186-187; Зверуго, 1989, с. 154].

Матеріалами розкопу отримано фрагменти 34 амфор 48 класу. Найбільш ранішній зразок цієї тари походив з шару горизонту 6 (уламок горловини мав ознаки типу 2). Зі заповнення будівлі 7 (горизонт 5) надійшло два уламки різних амфор цього класу. У заповненні ями № 8 та шарі горизонту 1 "житлової зони" виявлено рештки 7 амфор цього класу, з них, одна належала до типу 1 й ще одна - до другого типу. Решта наведеної чисельності такої амфорної тари надійшло з горизонтів 1-2 "нежитлової зони" розкопу (27 фрагменти 24-х посудин). З них, типологічній ідентифікації підлягало 5 горловин: тип 1, - 2 зразка; тип 2, - що

залишилися. Параметри замірів укладалися у наступні стандарти: діаметр максимального розширення тулубу, - 160, 180, 200 мм; діаметр по плечу, - 120, 140-160 мм; діаметр максимуму придонної частини, - > 60-100, 110-120, 140 мм; діаметр горловини по вінцю, - 30-40, 58 мм; діаметр денця, - 50-60, 80-90 мм; стінка горішньої частини завтовшки, - 10-13, 13-16 мм; нижньої, - 10-12, 17-20 мм; денце завтовшки, - 9-11, 15 мм.

Серед бою описаних класів амфор, отриманих ціми дослідженнями, маємо декілька фрагментів з нанесеними графіті.

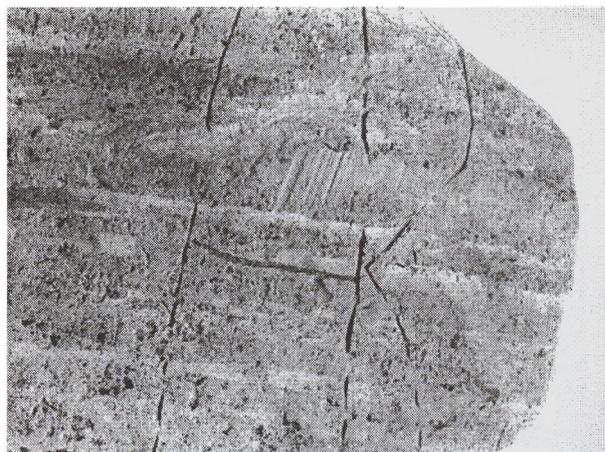
Зі заповнення ями № 14 (горизонт 3) походила частина горловини зі стінкою плеча посудини (№3205) 42 класу типу 1 (з валикоподібним завершенням вінця), на якій простежувалася кирилична літера у вигляді двох щогл з косою перекладиною поміж ними від долішньої основи лівої на третину височини згори правої (мал. 12). Графіті нанесено було по опаленій глині досить тонким стрижнем, причому перекладина вийшла розірваною в двох місцях й тоншою за натиском. У цифровому вираженні відповідає - 8. Щогли мали заввишки, - 27 (права), 32 (ліва) мм; простір між ними складав, - 17 (по горі), 22 (по долу) мм; натиск, - 0,2-0,8 мм (найтонша - перекладина). У звичайному ракурсі цей знак можна сприймати, як літеру "И" - "иже" (у цифровому вираженні, - 8). Проте, палеографію "И", навіть ще у XIV ст., визначала горизонтальна перекладина. Тому, логічніше у знаку на горловини 3205 вбачати літеру "N" - "нашь" ("цифр" - 50), накреслену у лежачому положенні посудини з боку горловини у дзеркальному виконанні. Палеографічні особливості (скорочена перекладина, що опущена зверху правої щогли, але не доходячи донизу - лівої), надають можливостей відносити графіті до середини XI ст. [Карский, 1928, с. 192-193, 195; Высоцкий, 1976, с. 160-161, 164-165; Медынцева, 1978, с. 187].

Морфологія фрагмента характеризувалася щільним тістом гарного рівного замісу з включеннями дрібнодробленого піску, від якого після опалення залишилися хаотично розкидані зерна кварциту 0,3-0,5 мм у діаметрі та ще дрібніші лелітки слюди. Колір поверхні черепка й на зламі, - світло-брунатний. Поверхня від плеча - зі слідами білявого ангобу. Максимальний діаметр плечового розширен-

ня складав 200 мм; горловина з вінцем заввишки, – 23 мм; діаметр горла по вінцю внутрішній, – 30 мм; вінце по основам завтовшки, – 16 (долішній край) й 8 (горішній край) мм; стінка завтовшки, – 10 (шийка), 17 (на зламі плеча на тулуб), 8 (край тулубу від плеча) мм. На плечовому зламі досить помітним є валик стику з тулубом, який простежувався не тільки на внутрішній та по гурту уламку, але й на зовнішній поверхнях. Шаг хвилі рифлення, – 8-12 (від шийки), 2-4 (по плечу) мм.

Наступні амфорні стінки “житлової ділянки” розкопу з графіті походили з шару горизонту 2. Зразок № 2222: стінка горішньої частини (на стику плеча з тулубом) амфори 42 класу (мал. 13). Графіті нанесено на сиру глину, являє лігатуру з двох знаків: “Н?”, розтягнутих заввишки, практично на ширину уламка. Перша літера, – 93 мм ліва щогла, 86 мм – права, не повної збереженості за рахунок зламу, простір між щоглами по перекладині, – 32 мм (перекладина, – опущена до долішньої частини щогл). Друга, – збереглася фрагментарно (злам по основам вічок), верхнє вічко, 54 мм по хорді, 24 мм, максимум висоти вічка стосовно основи (хорди); злам нижнього вічка приходить на максимум висоти (20 мм) стосовно хорди (30 мм, розмір не повний); з’єднання вічок, – за 3 мм вище перекладини першого знаку. Графіті виконано тонко загостреним інструментом з натиском завширшки 1,0-1,3 мм, глибиною до 0,5 мм. Горішня частина лігатури потрапила на валик стику плеча з тулубом й була розірвана по горизонталі на ширину валика (15 - 17 мм) у процесі його загладжування. Виходячи з накреслення знаків до опалення посудини, маємо вбачати у них монограму з грецьких літер “ета” та “бета”. Морфологія черепка цього фрагменту повною мірою відповідає вищеописаному з дзеркальним “нашь”. На поверхні простежуються залишки білявого ангобу. Шаг рифлення плечика, – 6 - 9 мм; тулубу – 3-5 мм. Внутрішній діаметр по валику стику, – 170 мм, при товщині 23 мм, стінка тулубу, – 17 мм.

Зразок № 2291: фрагмент нижньої частини тулубу амфори 43 класу типу 2. Графіті нанесено на сиру глину, являє собою залишок напису досить значного розміру заввишки, від якого залишилися нижня основа дуги та язичку знаку “Є”, дві дугоподібно вигнуті дзеркально розгорнуті лінії, поміж яких розміщена третя майже пряма риса. Перший знак можна сприймати, як грецьку літеру “епсілон”. Про решту, – сказати щось певне важко. Заввишки залишок дуги “Є” мав 34 мм, при дов-

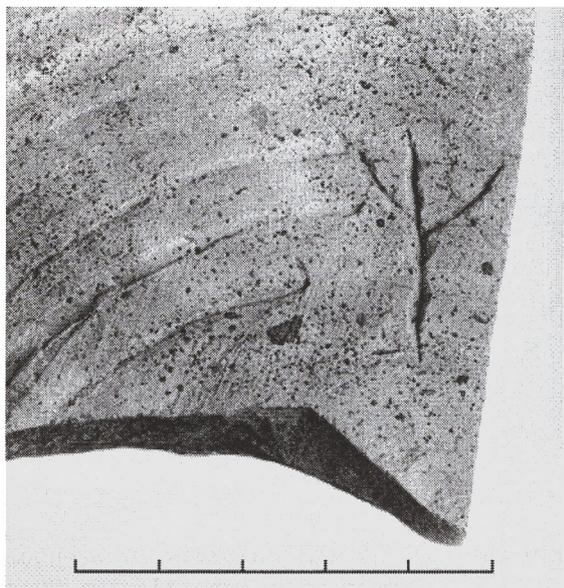
Мал. 13.

жині язичку, – 23 мм; лінії займали по висоті займали всю пласкість уламку: 116, 108, 98 мм. Відстань поміж нижньою кінцівкою дуги “Є” та спинкою лівої вигнутої лінії, – 8 мм, поміж язичком, – 3 мм. Кінцівка дуги “Є” розташовувалася на висоті 75 мм від нижнього краю залишку лівої кривої. Відстань поміж лініями (зліва направо) складала по нижньому краю фрагменту, – 15 й 13 мм; по верхньому, – 42 й 40 мм; максимум віддаленості поміж лініями, 45 й 32 мм. Графіті нанесено гострим інструментом з натиском у 1 мм й заглибленням до 0,5 мм. Морфологічний склад черепка характеризує досить аморфне тісто з чималими за розміром карбонатними включеннями й незначною кількістю подовжених лакун, залишених вигорілими органічними домішками. Колір поверхні й на зламі, – світло-брунатний. Товщина стінки: 14-16 мм (мал. 14).

Амфорних фрагментів з графіті “нежитлової” частини розкопу нараховувалося 5. Всі

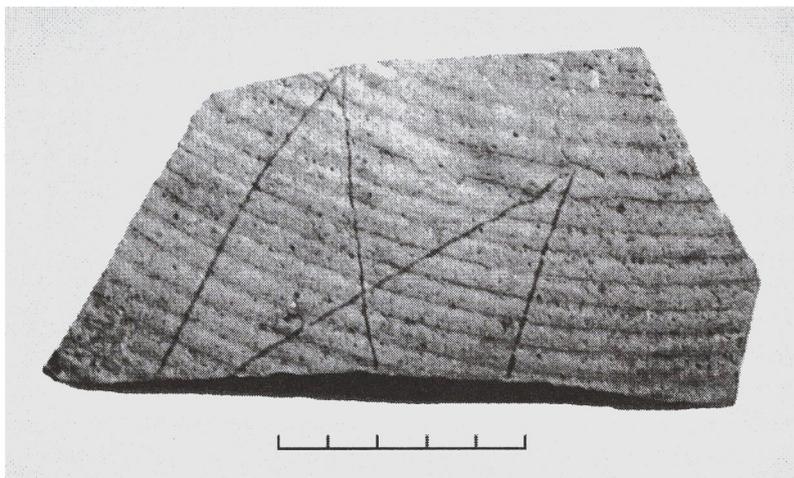

Мал. 14.

Мал. 15.

вони походили з горизонту 2. На зразку за № 2180-“а”, що належав горішній плечовій стінці посудини 42 класу, ще до опалення було накреслено знак у вигляді грецької “пси” з довгою основою та відрогами до неї під гострим кутом; відрогі, особливо, лівий з помітним плавним вигином. Графіті наносилося з боку горловини (від неї читалися й нижні краї елементів літери) однобічно загостреним інструментом зі скривленням вістря під кут праворуч. Натиск рівномірний, завширшки й заглибленням у 1,5 мм. Основа заввишки, - 24 мм, відрогі, - 18 мм, зі сходженням на висоті 13 мм від долішнього пункту основи. Черепок рівного замісу добре відмученої глини з домішками дрібного піску, на поверхні помічаються золотаві лелітки. Колір червоно-брунатний (“цегляний”), зовнішня поверхня вкрита ясно-рожевим ангобом. Шаг рифлення на переході

Мал. 16.

до горловини, - 3-6 мм, по плечу, - 3-3 мм. Діаметр вище зламу плеча на тулуб реконструюється у межах 200 мм, товщина стінки по зламі - 8 мм (мал. 15).

Стосовно знаку, маємо гадати цифрове його вираження, а саме 700. Є можливість сприймання графіті, як лігатуру з “омеги” та “іоти”. У такому разі, не виключено позначення міри обсягу - “ψομίοβριον”, яка вживалася у Трапезунді та на прилеглому до нього Понтійському узбережжі й відповідала загально-візантійському “морському метру” - 17,084 л. Щоправда, “псоміарій”, документально фіксується, здебільше, з другої половини XIII ст., проте практика його вживання на теренах Південного Чорномор'я й далі за Босфором, можливо бере початки, щонайменше, від 60-70-х рр. XI ст. [Schilbach, 1970, S. 96, 124-125].

Графіті по сирій глині було виконано й на зразку № 2068, який являв собою уламок горішньої частини тулубу вище максимуму розширення, також, амфори 42 класу. Тут було накреслено геометричну композицію з двох з'єднаних вершинами рівнобічних трикутників. Зображення збереглося частково. Залишок основи лівого трикутника, - 79 мм, правого - 46 мм. Медіани відповідно, - 33 й 35 мм. Інструмент - досить тонкий, рівного загострення. Натиск завширшки, - 0,8 мм, глибиною до 0,5 мм. Морфологія черепка повною мірою відповідає вищеописаному уламку. Товщина стінки на зламі, - 10 мм (мал. 16).

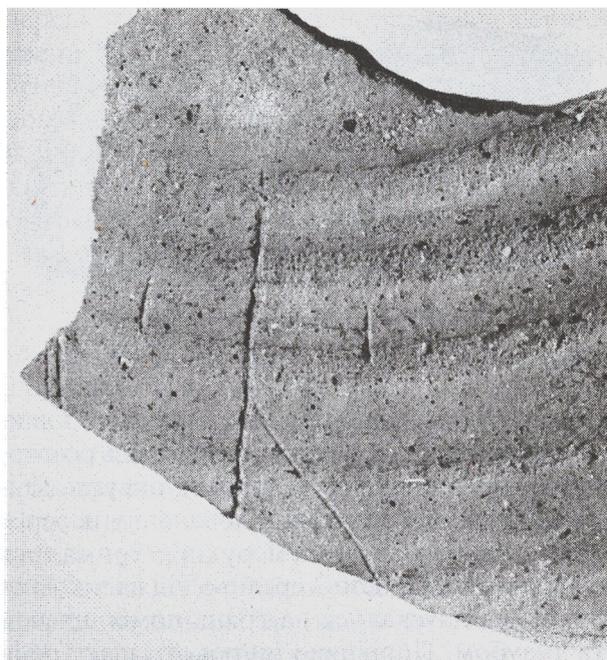
Решта уламків несли на собі графіті виконані після опалення посудини. Зразок № 1843 належав амфорі 43 класу. Фрагмент відносився до частини тулубу, практично, на максимумі розширення. Графіті являло собою кириличний напис, від якого збереглася частка літери “ять” та подвійна лінія на кут нез'ясованого знаку ліворуч від неї. Графіка - з нерівним натиском, від 0,5 до 1 мм завширшки, заглиблення на половину міліметра. Інструмент - тонкого загострення. Основа літери збереглася на висоту 42 мм. Коромисло з високим підняттям (за 10 мм від з'єднання верхнього пункту вічка з основою та за 13 мм від горішньої кінцівки основи) та гачками додолу на кінцівках, - 32 мм, гачки, - 5 мм. Вічко - трикутне широке, збереглося заввишки на 31 мм. Палеографія повною мірою відповідає XII ст. [Высоцкий, 1976, с. 185]. За

щільністю тіста черепок відповідає типу 2 названого класу, має вкраплення вапна та органіки, колір ближче до бузкового, поверхня шорстка на дотик. Шаг рифлення, – 5- 6, 5-10, 5 - 14 мм; діаметр, – 180 мм, товщина стінки на зламі, 8 - 10 мм (мал. 17).

Зразок за № 251 є уламком стінок амфори 45 класу на шву з'єднання плечової з горловою та тулубної частин. Графіті нанесено по обом конструктивним елементам, являє собою орнаментальний фриз з'єднаних ланцюгом мандорл, у яких зовнішній контур мигдалини на пункті зіткнення з іншою нагадує ромбічну вершину (збереглися, саме, ці точки двох ланок). Натиск завширшки, – 0,7-1 мм. Черепок яскраво червоного кольору щільного рівного замісу з включенням зерен піроксена. Поверхня гладка, вкрита білявим густим ангобом, по загладженому валику стику зроблена каннелюра завширшки 3,5 мм. Товщина стінки плеча, – 6 мм; резервуара, – 10 мм (мал. 18).

Зразок за № 185, також незначний уламок, але амфори 48 класу, на монолітному зламі переходу горловини до плеча. Графіті у вигляді двох перехрещених (13 та 7 мм довжини) ліній на кшталт “андріївського хресту”. Осереддя гілок приходить на 9 мм довжини основи від її низу. Зображення нанесено недбало, тонким інструментом. Черепок світло-брунатного кольору, тісто шпаристе з лакунами й вкрапленням зерен кварциту та вапна. Поверхня вкрита жовтим бляклим ангобом. Товщина стінки горловини, – 18 мм; плеча, – 16,5 мм, на зламі, – 13 мм (мал.19).

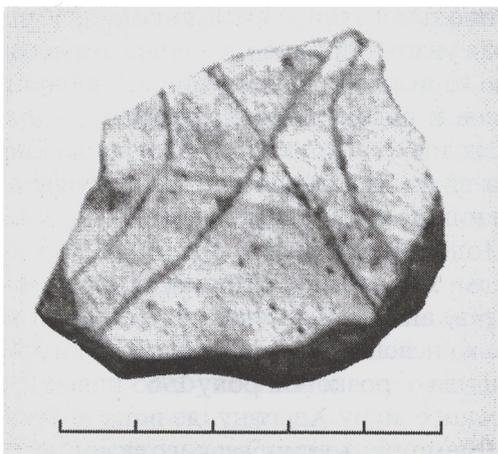
На одному з уламків денця амфори 42 класу простежувався відбиток торцю вісі гончарного кола (№ 1967, шар горизонту 3 “житлової частини розкопу, глибина знахідки 2,9 – 3,0 м, центральна садиба). Слід являв собою концентричне заглиблення з рельєфною воллютою

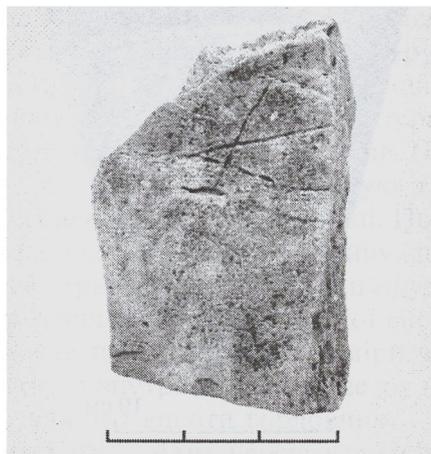
Мал. 17.

по центру. Краї заглиблення, дещо, “змазані”. Діаметр кола, – 10 мм; воллюти, – 3 мм, глибина, – 3,5 мм. Денце має всі ознаки формування посудини на стадії РФК-7 за ємнісново-донною програмою конструювання начину. Характерним є розташування відбитку не по центру денця, розриваючи широку смугу рифлення (шаг рифлення, безпосередньо, донної ділянки 3-6 мм; на підйомі, – 3-15 мм). Черепок світло-брунатного кольору, щільний без особливих домішок, завтовшки, – 9 мм. Параметр діаметру не встановлюється (мал. 20).

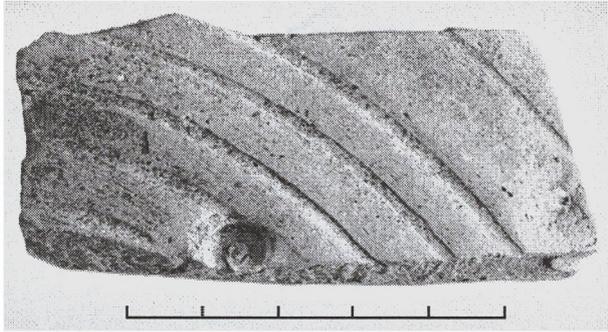
Разом з амфорами названих класів, які склали масові різновиди тарного посуду розкопу, були зустрінуті форми, що не підлягали “херсонській” класифікації. Це перш за все, майже ціла, невелика амфора з ями № 15 за №№ 3265-3267 (мал. 21). Мала веретенопо-

Мал. 18.

Мал. 19.

Мал. 20.

дібний тулуб з лійкоподібною високою й широкою горловиною, що завершувалась розгорнутим назовні валиком вінця та округле денце. Короткі дугоподібні підвальні у перерізі ледь підняті над вінцем руків'я трималися горішнім краєм безпосередньо під валиком та долішнім опускалися на грань поміж плечем та тулубом. Порівняно широкого шагу рифлення вкривало поверхню від горловини до, майже, центральної частини резервуара (трохи нижче максимуму розширення тулубу). Виготовлена на стадії РФК 7 за ємнісно-донною програмою у три прийоми від денця через резервуар до плеча та горловини. Черепок маслиново-бурого кольору з включенням кварциту та глинистими (алевритовими) з органічною сажею домішками. Тісто крихке,

Мал. 21.

проте рівного замісу, без лакун. Загальна висота амфори, – 315 мм; зовнішній максимальний діаметр розширення тулубу, – 200 мм, приходить на зону за 15 мм нижче пункту переходу плеча у тулуб; мінімальний зовнішній діаметр по краю придонної частини на відстані 80 мм від денця, – 130 мм; діаметр денця, – 60 мм; горловина заввишки, – 60 мм; зовнішній діаметр горловини по долішній основі, – 60 мм; по вінцю, – 80 мм; внутрішній діаметр лійки вінця – 65 мм; висота ручок максимальна, – 100 мм, переріз, – 35 x 15 мм. Рифлення зі змінним шагом: горловини, – 5-10 мм; по плечу, – 3-5 мм; тулуба, – 8-12 мм. Зона рифлення від нижнього обріза вінця заввишки, – 180 мм. Обсяг посудини, вирахований за методом О.О. Баранової та С.Б. Платонова за варіантом 2 [Баранова, Платонов, 1982, с.129, 132], дорівнював 2,24 л. Отримана цифра наближена до офіційної загальновізантійської міри обсягу вина та води, що застосовувалося продовж всього середньовіччя, – “тетартіону” (1/4 офіційного “морського метра”), – 2,563 л [Schilbach, 1970, S. 114].

На одному з боків амфори накреслено два хрести. Одне з графіті нанесено на руків'я по сирий глині. Мало вигляд простого хреста з декілька піднятою над центром стрижневої гилки горизонтальною гилкою (за канонам, поміж грецьким та латинським різновидами символу), у якого сектори перехрестя праворуч позначені крапками, конічним округлим вдавленням підкреслено й середохрестя. Графіті виконано тонким рівномірно всебічно загостреним інструментом з натиском у 0,3 мм. Розмір хреста, – 23 x 15 мм, при середохресті на висоті 12 мм від долішньої основи стрижневої гилки. Інший хрест був накреслений на гладкій поверхні тулубу після опалення посудини. За іконографією належить до контурних (“вирізних”) з підромбічними гилками. Лопаті вертикальної гилки були виконані у різний зображувальний манер: горішня звужена стосовно горизонтальних; долішня, навпаки, розширена й висока, з двох елементів, – підтрикутник до середохрестя та через канал підромбічна широка основа-підставка. Графіті заввишки по всіям, – 120 x 80 мм.

Подібні амфориски, з відомого по публікаціям матеріалу киеворуських міських центрів, аналогій не знаходять. Більш менш близька невеличка амфора (заввишки 350 мм) походила з розкопок року 1965 навколо приморського муру Херсону, де вона датувалася Х ст. Відмінність від київського екземпляру полягала у рівних за височиною руків'ї та вінця

й у рифленні на всю пласкість тулуба від горловини до денця. Проте, знаменним є тавро у вигляді звичайного грецького хреста вписаного у коло з пунктами на кінцівках горизонтальної гилки (А.Л. Якобсон сприймав знак за літеру грецької абетки “тета”), що було нанесено на руків’я [Византийский Херсон, 1991, с. 141, № 147; Якобсон, 1979, рис.44:11]. Як було з’ясовано піктографічною аналізою, замовленою В.В. Булгаковим, черепок посудини характеризується псаммо-алевритовою (кварц, авгіт – плагіоклаз) структурою з обмаль включеннями авгіту та базальтової рогової “ошуканки” (можливо керсутиту). На думку названого дослідника (приватна консультація), остання морфологічна свита у тісті черепка може засвідчувати константинопольське походження киевоподільського зразку. При цьому, В.В. Булгаков схилений вбачати у цьому різновиду амфорної тари подальшу еволюцію посудин 42 класу після другої половини XI ст. Але, враховуючи херсонську знахідку та її датування, логічніше розглядати ці амфори окремим класом з внутрішнім розвитком їх типології у часі. Погоджуючись з можливим визначенням місця походження цих амфор, з погляду на зображальні символи клейма херсонського зразку та первісного на киевоподільському, доречно допускати їх виробництво майстернею церковної або монастирської приналежності. Виходячи з порівняно рідкісної їх фіксації у археологічному матеріалі Східної Європи, потужністю цей виробничий центр не визначався, хоча й функціонував тривалим часом, принаймні продовж X-XII ст.

Стосовно цього припущення, цікаве друге графіті амфори. Нанесення нижнього хреста на готовий виріб та неканонічний вигляд зображення, не виключно, зобов’язані не зовсім досвідченому у тонкощах християнського символізму авторові, яким міг бути й мешканець одного з київських монастирів. Тобто, реконструкція історичних колізій, пов’язаних з амфорою розкопок, що тут розглядаються, може виглядати наступним чином: посудина, яка була виготовлена у Константинополі й заповнена у одному з його монастирів, постачається у інший, але вже київський монастир, де отримує нове маркірування, й нарешті, можливо після споживання тут її вмісту, потрапляє, як тарний посуд, до подільського мешканця, на подвір’ї якого, у тимчасовій хижі, 60 - 70 рр. XII ст. відбувається її археологізація. Щодо вірогідності перепродажу амфорної тари з монастирського господарства киянам у миру, маємо яскравий епізод з “Киево-Пе-

черського патеріку”, щоправда від першої чверті XII ст., про комерційні обладки поміж ченцями Печерської обителі та заможнім подольянином. Цей христоробець, замовивши іконнику Аліпію, через посередництво двох здатних до гендлю печерських монахів, написати сім образів для своєї церкви, змушений був сплачувати шахраям три ціни [Абрамович, 1930, с. 175 – 179].

Досить рідкісною у Східній Європі групою маломірних амфор є й тонкостінні посудини з обрисом тулубу поміж сферою та “веретенном”, видовженою горловиною, прямим клиноподібним вінцем та округлим денцем. Сплощені дугоподібні руків’я приліплені нижче краю вінця й на згін плеча на тулуб. Черепок щільний рівного замісу тіста з домішками слюдяного піску або дрібнотовченої мушлі. Колір яскраво червоний (“цегляний”) або світложовтий. Географія поширення цих амфорисків на Русі, здебільше, визначається містами півночі, де вони походять переважно з комплексів XII ст. Хоча, на золотоординських пам’ятках Поволжя вони трапляються й у шарах XIV ст. На півдні вони відомі за матеріалами Чернігова, Плісненську. У Києві, крім даного розкопу, посуд цього різновиду репрезентовано одним з подільських ремісничих осередків XII ст., дослідженим у 1981-1982 рр. по вул. Щекавицькій, 25 –27. Локалізація центрів вироблення та імпортування цих посудин, як на сьогоднішній стан знання, не є певною. За деякими спостереженнями їх розташовують на віспах Егейського моря, зокрема на Хіосі [Колчин, Хорошев, Янин, 1981, с.88, рис. 40; Ивакин, Степаненко, 1985, с. 102, рис. 27; Волков, 1996, с. 97, рис. 5; Коваль, 1999, с. 248, рис 2:5, табл. 1].

Всі фрагменти, що належали цій групі амфор, виявлені розкопками по вул. Костянтинівська, 34, походили з першого та другого горизонтів Західної садиби. Всього знайдено три фрагменти горловин з залишками ручок та вінців. Один з них за № 3072, походив зі заповнення ями № 9 (мал.22). Характеризувався жовтим кольором опаленої глини. На зламі ручки спостерігається значна лакуна з залишками крейдяного пластівця мушлі. Поверхня руків’я на пласкій частині (до згину на плече) позначена трьома підпрямокутними удавненнями, розташованими без певної системи й зробленими по сирій глині. Заміри вдалося отримати по внутрішньому діаметру вінця, – 35 мм; залишку висоти горловини, – 42 мм; товщині стінки, – 4 мм; перерізу руків’я, – 35 x 13 мм. Решта уламків виявлені зачисткою

Мал. 22.

шару. Зразок за № 2320 мав тісто без візуально помітних включень рівного замісу, світложовтий колір. Діаметр горловини по вінцю, – 30 мм; товщина стінки, – 7 мм; переріз руків'я, – 35 x 17 мм. Колір останнього з фрагментів (№ 245) амфор цієї групи, – яскраво червоний, черепок, порівняно з попередніми, більшої щільності. На ручці, у безпосередній близькості до вінця, простежується відбиток пучки великого пальця дорослої людини, нанесений на сиру глину. Діаметр горловини по вінцю, – 30 мм; товщина стінки, – 7 мм; руків'я у перерізі, – 35 x 7 мм (мал. 23). Аналогічну позначку мало руків'я амфориску цього типу з шару середини XIV ст. на Водянському городищі, яке ідентифікується з золото-

Мал. 23.

ординським містом Бельджаменом [Мухамадиев, 1974, с. 106, табл. VI:13].

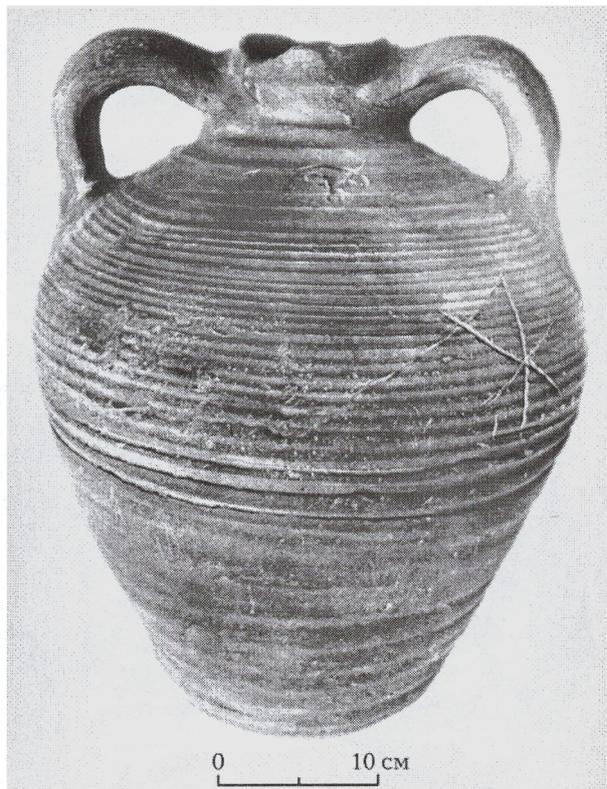
З першого горизонту “нежитлової” ділянки розкопу походив фрагмент (№ 315) руків'я ще одного різновиду амфор не притаманних тарі Тавриди. Мало скобоподібний вигін з відстанню по хорді 44 мм; овальний переріз в частині приєднання до горловини 47 x 35 мм, до плеча, – 50 x 27 мм. Судячи з всього, зразок належав “грушоподібній” посудині, близької формально й морфологією тіста до амфор 43 класу, але з “низькими ручками”, що не досягали краю вінця, відомих за матеріалами Саркелу XI ст. Свого часу, С.О. Плетньова допускала саркельське їх виробництво [Плетнева, 1959, с. 244, 246, рис. 31:4].

Найбільш вагомими серед знахідок тарного посуду розкопу, звичайно, були тавровані амфори. Дві з них походило з ями № 15. Як наголошувалося вище, одна з них (№ 3262) мала повну збереженість. Належала до амфор 42 класу типу 2 (мал. 24). Тісто щільне, гарно відмучене, рівного замісу з вкрапленнями зерен вапна (плагіоклаза), поверхня черепка червоно-бурого кольору з залишками білявого ангобу. Рифлення зі зміною шагу, дрібне по центральній частині резервуару, просторе – від шийки до плеча й на придонній частині. Загальна висота амфори дорівнювала – 430 мм; шийка за висотою, – 15 мм, вінчик, – 12 мм при діаметрі по внутрішньому краю, – 70 мм. Зовнішній діаметр плеча, – 350 мм; максимальний діаметр тулубу, – 358 мм. Максимум підйому руків'я, – 80 мм, у перерізі, – 40 x 30 мм. Обсяг амфори встановлювався у експериментальний спосіб наповнення резервуару сухим дрібнотовченим піском та шліфованим пшеничним зерном. Результати обох варіантів виявилися наближеними до значень офіційно прийнятих одиниць міри обсягу сипучих продуктів та рідини, які не зазнавали особливих змін продовж існування константинопольської імперської влади. У випадку з піском, обсяг дорівнювався – 10,18 л, які маємо урівняти з чинним константинопольським “морським метром” IX-XII ст. для червоного вина з густиною 1 г/см³ – 10,240 л. На заповнення амфори зерном вистачило 11,32 л (кг), що повною мірою відповідають “фіскальному модію” (ἀννοπιχός μόδιος) у 11,389 л, який застосовував-

ся у практиці оподаткування на утримання, головне, армії та державних чиновників від часів пізньої Римської імперії до палеологівської доби [Schilbach, 1970, S. 99-100, 112-113].

Клеймо було нанесено на плече посудини, являє собою уписану до кола монограму з чотирьох літер “фі”, “омега”, “сігма” та “ні”, сенс якої покладался у відомій євангельській формулі “ΦΩΣ ΖΩΝ”, – “світло життя” (мал. 25). Клейма з цією монограмою, за відомими аналогіями, мають два різновиди: у прямокутній (підпрямокутній) та округлій окантовці. Обом варіантами таврувалися, виключно, амфори 42 класу. На сьогодні, крім останнього, відомо два аналогічних клейма. Найбільш раніший зразок амфори таврований штампом з цією формулою походив з салтівського могильника у Києві поміж вулицями Прорізною та Богдана Хмельницького (Фундуклеївською) й був згаданий вище. Клеймо на ньому складалося з двох літер: “фі” та “омега”, були включені у незакінчену прямокутну рамку (М.К. Каргер вбачав у монограмі скорочення власного ім'я “Георгіос”, зберігається у фондах Національного музею історії України, № інвентарний В 2848/2). Підпрямокутне обрамлення мало й клеймо на посудині з розкопок міста Сілістра на північному заході Болгарії, але монограма складалася вже з чотирьох наведених літер. За шаром ця знахідка може бути датована у межах кінця IX – другої половини X ст. [Чангова, 1959, с. 252, обр.7:2; Аладжов, 1993, с. 102-103, обр. 6]. Виходячи з наявного матеріалу, маємо підстави поставити питання про існування хронологічної відмінності між прямокутним та округлим обрамленням даної формули на амфорних штампелях: більш ранішим, можливо, є перший з варіантів. За спостереженнями В.В. Булгакова округлорамкові клейма з цією формулою можуть бути датовані у межах першої половини XI ст., до 40-х його років [Булгаков, вказ. записка].

Крім тавра, на тулубі амфори № 3262 було нанесено графіті (по опаленій глині) у вигляді перекресленого вертикальною прямою косою хреста. За недбалістю, пряма перекреслення вийшла зміщеною праворуч від середохрестя. Зображення зроблено гострим інструментом, з натиском завширшки 1,0-1,3 мм й заглибленням до 1 мм. Розміри заввишки: 113 x 110. Розташовувалося у найбільш розширеній ділянці тулуба. За характером виконання, по опаленій глині, було вторинним. Знак можливо розглядати, як літеру кириличної абетки “живете”. За своєю палеографією знак виявляє досить архаїчні риси: креслення у три по-

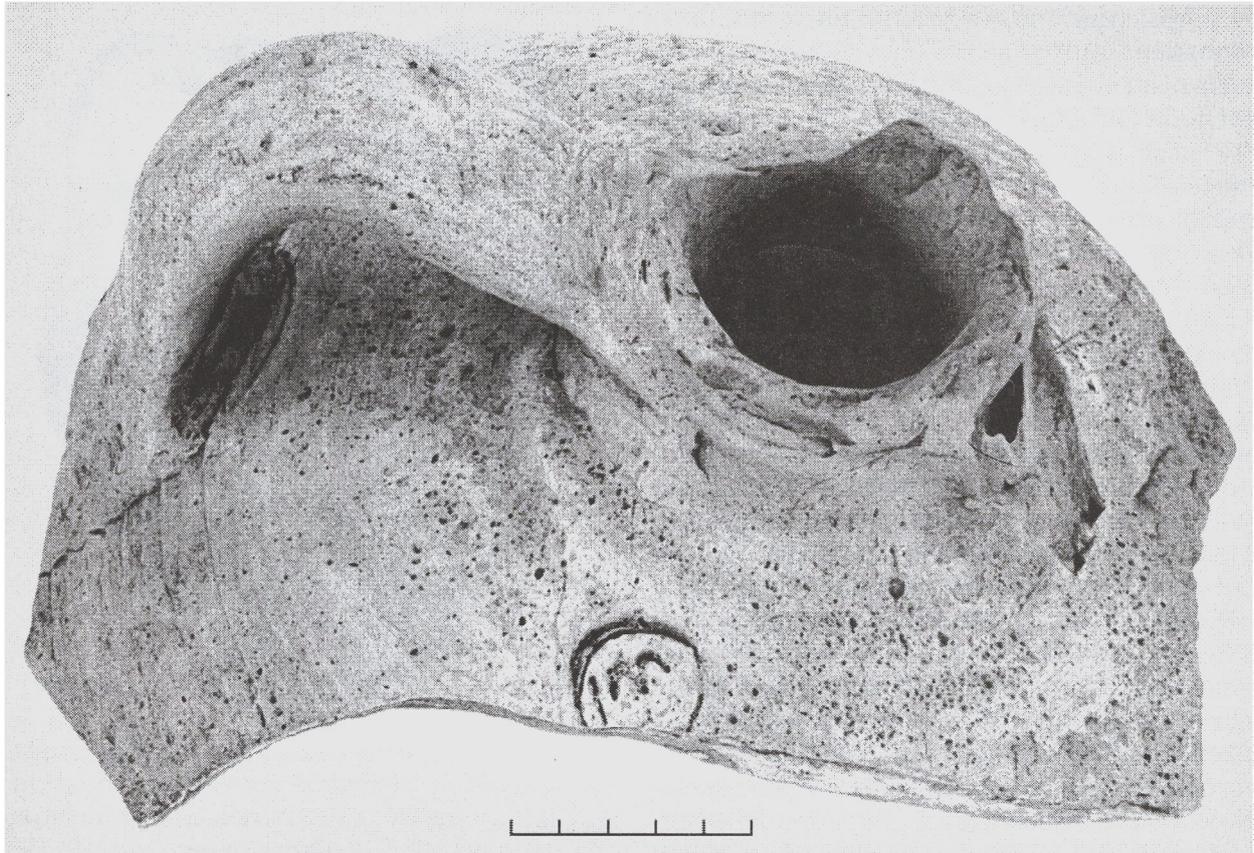

Мал. 24.

махи, щоправда зіркове “Ж” на графіті зустрічається й у XII ст. [Высоцкий, 1976, с.157-158]. Є можливість вбачати у цьому графіті й популярний у східнослов'янській орнаментіці знак “громовик” з шести шпиць, що коріннями уходить до стародавнього індоєвропейської символізму. У такому разі, його семантичне навантаження, напрочуд вдало, поєднується з змістом формули тавра. За язичницькими уявленнями слов'ян “колесо Юпітера” з шістьма шпицями вбирав у себе сенс, як солярного знаку (“всесвітнє світло”), так й атрибут однієї зі

Мал. 25.

Мал. 26.

зверхніх постатей слов'янського язичницького пантеону – Роду, який скеровував життя у цілому [Рыбаков, 1981, с. 295-303, 451-458]. Проте, графіті поза сумнівом, вийшло з під руки споживача й, найбільш вірогідно, виконувало функцію суто утилітарної мітки.

Інша таврована амфора зі заповнення ями № 15 репрезентована уламком горішньої частини від горловини до плеч, без одного руків'я (№ 3272). Налезала, також до 42 класу, але, згідно профілювання вінця, першого типу (мал. 26). Морфологічні характеристики черепку повною мірою відповідають попередньому екземпляру. Діаметр плеча на зламі у туб, – 370 мм; шийка по висоті, – 15 мм; вінець, – 12 мм при діаметри по внутрішньому краю, – 75 мм; висота максимуму підйому ручки, переріз, 40 x 32 мм; товщина стінки по плечу, 11-15 мм (останній показник на горизонталі частини). Шаг рифлення від шейки до зламу плеча, – 10 13, 3-5, 3-12 мм, по плечу, – 2-3 мм.

Тавро було нанесено на плече, уписано до округлої рамки, являло собою монограму з літер "Г", "ω" під титлом, з двома крапками навколо центральної щогли "омеги", ім'я "Ιωαννης". Особливістю у виконанні тавра є його негативний відбиток, тобто літери самого штемпелю були відліті у позитиві. Діаметр

кола обрамлення, – 28,5 мм. Клейма з монограмою ім'я "ΙΟΑΝΝ" у колі відомі по амфорному матеріалу Надчорномор'я з шарів X ст. Херсону, Понту (Корчева – Керчі), Діногетії. Безпосередньо у Візантії клейма цього кшталту й часу (до середини XI ст.) фіксувалися на амфорах 42 класу (тип I, за Н. Гюнзенін) у одному з поховань монастирю поблизу сучасного поселення Кіразліки (регіон Газіки), у Константинополі та Афінах. Клейма на амфорах, що походили з Константинополю й далі на південь, мали вигляд вертикальної лігатури з "іоти" та "омеги" [Gynsenin, 1993, p. 195, fig. 9-10]. Монограма на херсонському зразку складалася з літер „іота“, „омега“, „альфа“ у одну строку. Близьким за складом літер до киево-подільського екземпляру було клеймо з Керчі, щопрва „іота“ мала підтрикутне потовщення вершини [Якобсон, 1979, с. 73-74, рис. 44:12]. Найбільш близьким за графікою до подільської версії клейма, виявилось тавро на уламку нижнього коріння руків'я від амфори 42 або 45 класу з шару середини XIV ст. золотоординського Азаку [Волков, 1989, с. 93, рис. 14]. Звідси, у еволюційному ряду клейм з монограмою імені „Іоанн“ найбільш ранішим уявляється лігатурний варіант штемпелю й найбільш пізнім той, що репрезентований

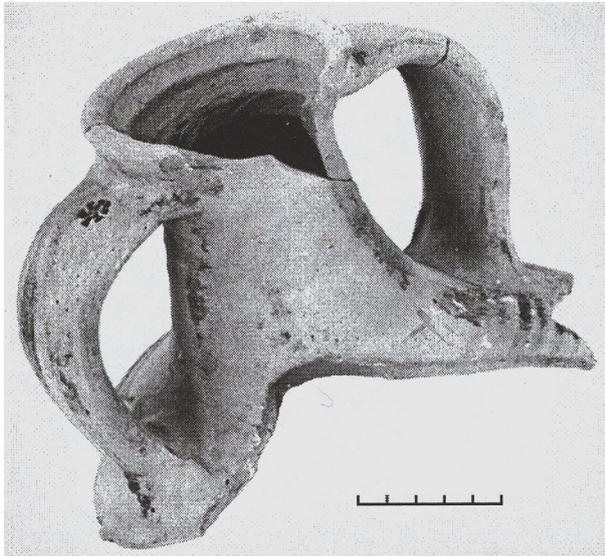
Мал. 27.

зразками з Києва та Азаку. Поміж ними маємо розташувати варіанти з Херсону та Керчі.

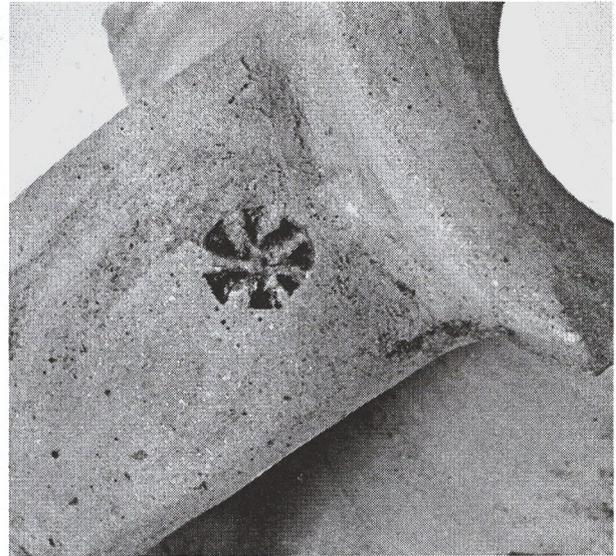
На протилежному від тавра боці плеча амфорного фрагменту № 3272, були нанесені графіті по опаленій глині (мал.27). З погляду на фрагментарність, знакова графіка залишилася незрозумілою. Єдиним знаком, що підлягав читанню є літера “псі” з роздвоєною середньою щоглою. Можливі значення такого кшталту графіті на тарному посуді, оговорювалися вище.

Остання таврована амфора, репрезентована горловиною з руків'ями й частиною плечу та уламком денця (№№ 2867, 2973), що належали до заповнення ями № 8 (горизонт 2 Центральної садиби). Зовнішні риси посудини не знаходять відповідності у класифікаційній схемі амфорної тари Херсону. Горловина зразку (мал. 28), – широка та висока (звужувалася догори на конус), з двоелементним валикоподібним (блоковим) вигнутим назовні вінцем. Руків'я кріпилися безпосередньо під валиком вінця, не піднімаючись над цією горизонталлю скобами опускалися на горішню пласку частину плечу, у перерізі сплюснені, мали заглажене ребро по центру зовнішнього боку й жолобчасту виїмку на зворотному. Рифлення з широким шагом

вкриває горловину від уступу вінця до плеча, по горизонтальній поверхні й на зламі до тубу плеча, – рифлення зі змінною хвилею шагу. Денце, порівняно вузьке з широким рифленням. Зразок має всі ознаки виготовлення за емнісєво-донною програмою з використанням трьохелементної схеми від дна через резервуар до плеча й горловини. Формування порожнистого тіла горловини відбувалося у спосіб спірального витягування неповного цілісного начину зі застосуванням кола (стадія РФК поміж 6 та 7). Тісто черепку щільне, без особливих включень, на поверхні хаотично розкидані дрібні слюдяні лелітки. Колір після опалення, – світло-брунатний. Діаметр по плечу, – 170 мм; висота горловини, – 100 мм; діаметр основи по плечу, – 96 мм; діаметр по вінцю, – 94 мм (внутрішній, – 90 мм); ручки, – 41 x 7 мм, висота, – 95 мм, відстань між стінкою горловини й верхнім краєм руків'я, – 55 мм, нижнім, – 35 мм; шаг рифлення горловини, – 3-8 мм; плеча, – 3- 6, 5-4 мм; діаметр денця, – 60-70 мм, шаг рифлення, – 10-16 мм; товщина стінки плеча, – 7 мм, денця, – 8,5-11 мм. Тавро нанесено на верхню частину одного з руків'їв, мало вигляд розетки з сьома трикутниками променів, діаметр, 12 x 11 мм (мал. 29).

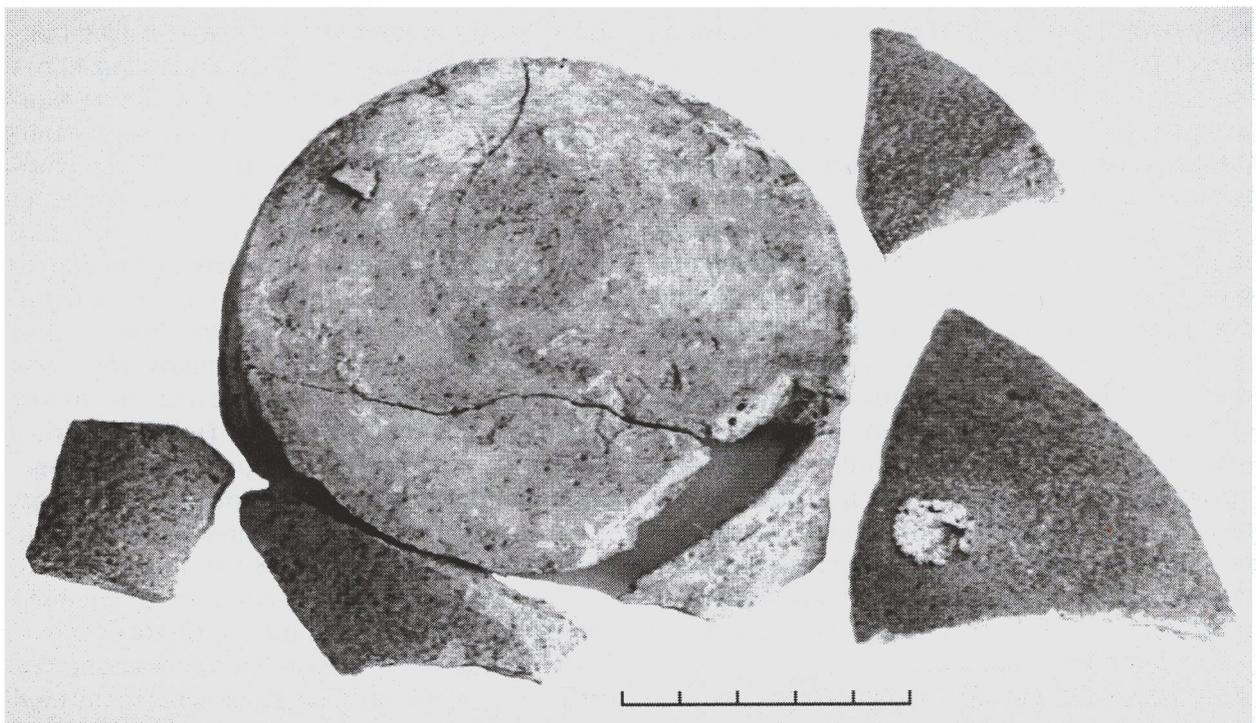
Мал. 28.

Мал. 29.

За матеріалами Північно-західного Надчорномор'я, подібні амфори мали поширення від середини - другої половини X до першої половини XI ст. [Чангова, 1959, с. 252, обр. 4:3]. Щодо клейма, досить близький символ мали руків'я однієї амфори 42 класу з розкопок Преслава. Відмінність полягала у кількості променів, – на зразку з Болгарії їх 8 [Чангова, 1959, с.252,254, обр. 7:4]. Зважаючи на цю обставину, з певними застереженнями, можна допустити виробництво такої торгівельної тари, тим же самим центром, що й амфор 42 класу, причому, від середини X ст., нарівні з останніми.

Поряд з амфорною тарою, за матеріалами досліджень на цьому розкопі, відомі й інші види керамічної продукції Надчорномор'я. Зі заповнення ями № 9 (горизонт 2, Західна садиба) походили фрагменти денця та стінки нижньої частини високого гладкостінного світлоглиняного глечика з широкою основою позбавленою піддону, вкритого прозорою світло-брунатною поливою по ангобу, від чого поверхня поливи набрала вигляд крапчастості. Світло-жовтий ангоб вкривав й внутрішню поверхню посудини (мал. 30). Подібний хатній посуд досить характерний для комплексів

Мал. 30.

XII ст. Херсону, де, очевидно, й виготовлявся [Якобсон, 1950, с.112, рис.76:3]. Зразок херсонського столового посуду репрезентований фрагментом глечики з гарно відмученої без домішок амфорної глини з енохоеподібною дво-частковою горловиною, що походив з шару 2 горизонту “нежитлової” частини розкопу (мал. 31). Подібні глечики, іноді й полив’яні, притаманні комплексу побутової культури X-XII, навіть XIII ст., не тільки Херсону, але й Закавказзя [Якобсон, 1950, с. 112, рис. 78:2; Його ж, 1979, с.83 рис. 50:2].

Наступні уламки надчорноморського керамічного посуду, знайдені на розкопі, були пов’язані з імпортом Балканської напіввиспи. Про одини такий горщик, уламки якого походили з шостого та другого горизонтів (яма № 8) згадувалося вище. Особливістю цього виду гончарного посуду, була орнаментация, яка вкривала весь тулуб виробу дрібним рифленням, поміж якого розташовувалися сектори вертикальних лінійних насічок. Колір черепка світло-брунатний, тісто щільного замісу з незначними домішками шамоту, на зламі темно-сіре (мал. 32). Подібні горщики є порівняно поширеним до кінця X - середини XI ст. різновидом кухонного посуду болгарських Балкан на південь від Добруджі. За типологією керамічного комплексу фортеці Скала, належить до типу 3, варіанту А виробів на повільному колі [Йотов, Атанасов, 1998, с. 66, табл. XLI:11; Чангова, 1972, с. 55, обр. 44].

Інший зразок балканського керамічного імпорту належав уламку верхньої частини тулубу невеличкого біконічного горщика з високою розширеною шийкою та прямим вінцем. Орнамент складають дві смуги протилежного спрямування хвилястих ліній (під шийкою) та лінійне рифлення по верхній частині тулубу. Тісто щільне без помітних домішек з

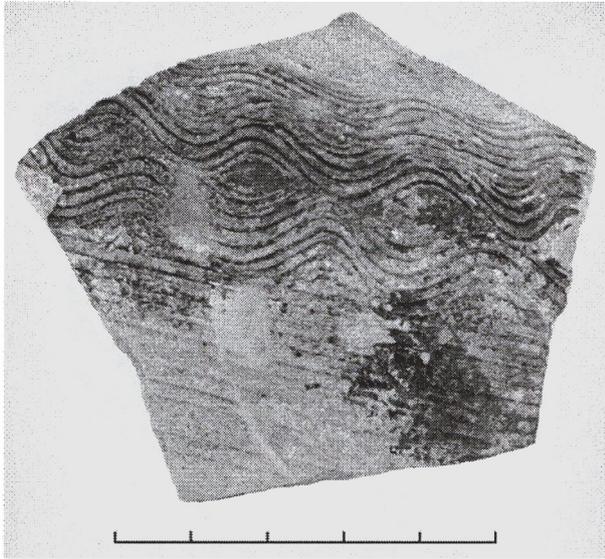
Мал. 31.

вкрапленнями леліток слюди, світло-брунатного кольору (мал. 33). Подібний вид кухонного посуду є найпоширенішим витвором болгарських керамістів кінця X-XII ст. За типологією кераміки фортеці Скала належить до типу 2 варіанту А для виробів на швидкому колі [Йотов, Атанасов, 1998, с. 71-72].

Крім надчорноморського імпорту, з матеріалів розкопу маємо й зразок центральноазійської кераміки. Це фрагмент верхньої частини тонкостінної, з прямим різко відігнутих вінцем й ручкою, що валиком піднімалася над ним, невеличкої чашці (мал. 34). Виготовлена у гончарний спосіб з тіста щільного замісу світло-сірого кольору з домішками дрібного шамоту. Поверхня з двох боків вкрита білим ангобом, по якому нанесена блідо-зелена прозора полива. Уламок походив з заповнення ями №8. За наведеними параметрами, може бути визнаним за виріб майстрів Мервського

Мал. 32.

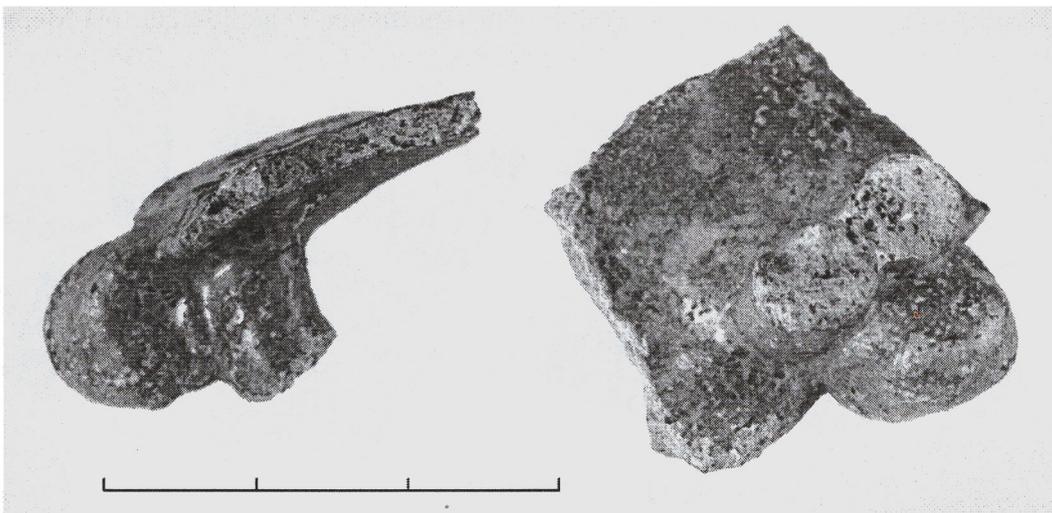
Мал. 33.

регіону, де у X-XII ст. подібні столові чашки набувають значної популярності [Бяшимова, 1989, с. 17, 21, 27, табл 2:6,7].

Розподіл сукупності амфорного посуду розкопу, що підлягає певній класифікації виглядає наступним чином: 42 клас, – 74 амфор; 43 клас, – 36 амфор; 45 клас, – 41 амфора; 48 клас, – 34 амфори. Статистикою розподілу цих класів візантійської амфорної тари по горизонтам від найранішнього до найпізнішого “житлової” частини розкопу отримано такі показники: горизонт сім, клас 42 – 3 амфори, клас 43 – 1 амфора, клас 45 – 3 амфори, клас 48 – відсутній; горизонт шість, клас 42 – 4 амфори, клас 43 – 2 амфори, клас 45 – 2 амфори, клас 48 – 1 амфора; горизонт п’ять, клас 42 – 3 амфори, клас 43 – 2 амфори, клас 45 – чіткої ідентифікації не мав, клас 48 – 2 амфори; горизонт чотири, клас 42 – 4 амфори, клас 43 – 1 амфора, клас 45 – 1 амфо-

ра, клас 48 – відсутній; горизонт три, клас 42 – 6 амфор, клас 43 – чіткої ідентифікації не мав, клас 45 – 2 амфори, клас 48 – відсутній; горизонти один – два, клас 42 – 27 амфор, клас 43 – 8 амфор, клас 45 – 11 амфор, клас 48 – 7 амфор. Двома горішніми горизонтами “нежитлової” частини розкопу отримано уламків від 29 амфор певної ідентифікації 42 класу, 21 амфори 43 класу, 22 амфор 45 класу, 24 амфор 48 класу.

Таким чином, розглянуті матеріали з виразною наочністю проявили перевагу амфор 42 класу над рештою різновидів візантійської тари. До зазначеної кількості цих амфор тяжіє й таврована горловина зі заповнення ями № 8. Таке співвідношення, з погляду на хронологію виробництва та побутування посуду цих різновидів у Візантії, Балканах та Криму (від останньої третини IX до другої половини XI ст. та від другої половини X до середини XI ст.), у шарі XII ст. виглядає досить-таки незвичним. Судячи з всього, імпорт на Русь, зокрема у Київ, візантійського вина терміном випуску даного класу тари був настільки потужним, що цілі форми цих амфор залишалися у побуті продовж наступного століття. За спостереженнями над нумізматичними матеріалами на зазначений часовий відрізок припадає два піки допливу візантійської монети у Середню Наддніпрянщину, це роками 914 – 959 та 969 – 1034. Скорочення поступлення сюди візантійського монетного карбу стає помітним з 40-х років XI ст. [Зоценко, 1991, с. 69-70, гістограма на с. 59]. Вірогідно, саме з цими роками сталих економічних контактів між Києвом та Імперією й слід пов’язувати доплив вина у амфорах 42 класу та на кшталт зразків №№ 2867, 2973 та 315, хоча останній можливо є імпортом з Приазов’я. Щодо можливостей

Мал. 34.

використання амфорної тари після споживання первісного вмісту, маємо яскравий приклад з розкопок 1949 р. на обійсті Михайлівського Золотоверхого монастирю. Тут у одній з будівель XII – початку XIII ст., безпосередньо перед входом, був розчищений розвал амфори типу 1 класу 45, у якій зберігалися напівфабрикати 1274 намистин з гірського кришталю та 65 – з сердоліку [Каргер, 1958, с. 325-326, 327, табл. LXXV, ХСVII]. Не можна вважати винятковим й вторинне використання старої амфорної тари. У одній з напівземлянок городища Іван-Гора поблизу м. Ржищева на Дніпрі, яка датувалася XII - XIII, знаходилася майже ціла амфора типу 2 класу 42 [Кубишев, 1972, с. 56, рис. 1:4]. Більше того, поза Чорноморського регіону цілий амфорний посуд X-XI ст. у XII-XIII ст. знаходив використання й, як торговельна тара. Свідомством цього явища є знахідка уламків амфори 42 класу в одному з комплексів початку - середини XII ст. кварталу св. Клементя у Лунді [Roslund, 1998, f. 44-45, 50:1]. Поза сумніву, імпортування цієї амфори до Лунди відбулося з Русі, а з врахуванням тривалого утримання посуду цього класу у Києві, саме звідси й зміст її, скоріше за все, відрізнявся від того продукту, з яким дісталася Наддніпрянщини.

Поряд з цим, матеріали розкопу дають уявлення й про візантійський імпорту продовж XII ст. Показовим стосовно цього є приклад комплексу амфорної тари тимчасової заглибленої хижі № 15. Тут, знаходилися 2 амфори 42 класу, дві – 43 (датування на терені виготовлення та прилягаючому до нього чорноморському узбережжю, – друга половина X - початок XII ст.), при трьох уламках стінок, які можна було зарахувати до обох класів, та одна особливого типу амфора, але з датою сучасною будівлі. Маємо допустити, що ці посудини використовувалися, як резервуари для якоїсь рідини, скоріше за все води, під час зведення капітального будинку Східної садиби (будівля 7). Після завершення будівництва цей господарчий погріб був засипаний разом з непотрібною вже, частково битою, тарою. Так само, яма 8 на Центральній садибі горизонту 2, яка

являла собою заглиблену частину господарчої будівлі, увібрала до заповнення уламки всіх класів амфор розкопу: клас 42, – 6 посудин, при однієї, що могла бути віднесеної до 42 або 43 та горловиною особливої амфори з тавром майстерень 42 класу; клас 43, – 3 посудини, при 1-ій з підозрою на 45 та двох на 48 клас; клас 45, – 7 посудин; клас 48, – 2 посудини. Загалом, сума амфорних класів притаманних XII ст. (разом з особливими типами) зі всіх горизонтів розкопу перевищує виявлені архаїчні форми більш ніж у півтори рази: 115 проти 76. При цьому амфори 43 класу, чисельність яких на розкопі, практично, не поступається решті класів XII ст., своїм першорідним датуванням може бути ув'язана з наступним за наведеними максимумом допливу візантійської монети у Середню Наддніпрянщину, – роки 1081 – 1118 [Зоценко, 1991, с. 70].

На закінчення, варто відзначити, що розкоп по вул. Костянтинівська, 34, стосовно кількості амфорного імпорту, аж ніяк не є видатковим для Подолу XII ст. Не є він видатним з боку соціального статусу господарів досліджених тут садиб. Їх приналежність до пересічних верств киян підтверджується сукупністю відкритого комплексу матеріальної культури, тим більше їх розташування позначалася самим краєм подільської території. Цінність цих досліджень полягала у з'ясуванні динаміки життя продовж XII століття від виникнення даного киевоподільського осередку до його зникнення на мапі історичної топографії домонгольського Києва. Розглянутий тут матеріал проливає світло й на широкі контакти населення Києва XII ст. на обширах поміж Чорним та Балтійським морями, у яких Середня Наддніпрянщина виступала незаперечним транзитним центром візантійського імпорту на Північний Захід Європи, включно до Скандинавської напіввіспи. Найбільш вірогідним спільником Києва у цьому транзиті, з погляду на статистику знахідок амфорної тари, виступали міста давньоруського Понімання, через яке пролягали основні для Середньої Наддніпрянщини шляхи у Надбалтійський регіон й, взагалі, на європейський Захід.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамович Д. 1930. Києво-Печерський патерик.-К.
 Аладжов Ж. 1993. Нови амфорни печати от Велики Преслав.-Годишник на Национална Археологически музей, IX.
 Алферова Г.В., Харламов В.А. 1982. Киев во второй половине XVII века. – К.

- Баранова О.О., Платонов С.Б. 1982. К методике изучения объемов средневековых амфор.- Византия и ее провинции. - Свердловск.
 Белецкий С.В. 1999. Каменное грузило с изображением княжеских знаков из раскопок в

Пскове. – Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. – Сп-Б.

Бяшимова Н.С. 1989. Поливная керамика Южного Туркменистана. – Ашхабад.

Вагнер Г.К. 1974. Проблема жанров в древнерусском искусстве. – М.

Византийский Херсон. 1991. – М.

Волков И.В. Импортная амфорная тара золотоордынского города Азака. – Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII – XVI вв. – Ростов-на-Дону: 1989.

Волков И.В. 1996. Амфоры Новгорода Великого и некоторые заметки о византийско-русской торговле вином. – Новгород и новгородская земля, вып. 10.

Высоцкий С.А. 1966. Киевские граффити XI–XV вв. – К.

Його жс. 1976. Средневековые надписи Софии Киевской. – К.

Його жс. 1985. Киевские граффити XI–XVII вв. – К.

Древняя Русь. Город, замок, село. 1985. – М.

Ершовский Б.Д. 1985. Дрогичинские пломбы. Классификация, типология, хронология. – ВИД, т. XVII.

Зверуго Я.Г. 1989. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. – Минск.

Зоценко В.М. 1991. Византийская монета в Среднем Поднепровье. – Южная Русь и Византия. – К.

Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.Я. 1985. Раскопки северо-западной части Подола в 1980–1982 гг. – Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – К.

Йотов В., Атанасов Г. 1998. Скала. Крепость от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. – София.

Каргер М.К. 1958. Древний Киев, т. I. – М.–Л.

Карский Е.Ф. 1928. Славянская кирилловская палеография. – Л.

Коваль В.Ю. 1999. Амфоры византийского круга в древней Руси. – Новгород и Новгородская земля, вып. 13.

Колчин Б.А., Хорошев А.С., Янин В.Л. 1981. Усадьба новгородского художника XII в. – М.

Коробков Д.Ю. 1997. Медная икона из раскопок 1991 г. – Херсонесский сборник, VIII.

Кошовий О.П. 1988. Будівельна кераміка України. – К.

Кубишев А.И. Хронология одного типа амфор часу Київській Русі. – Археологія, № 6, 1972.

Малевская М.В. Амфоры Новгородка XII – XIII ст. – Тезисы докладов конференции по археологии Белоруссии. – Минск: 1969.

Медведев А.Ф. 1966. Ручное метательное оружие. – САИ, в. Е 1–36.

Медынцева А.А. 1978. Древнерусские надписи новгородского Софиевского собора. – М.

Молчанов А.А. Новгородские посадничьи печати с изображением княжеских знаков. – Проблемы истории СССР, вып. IV, 1974.

Молчанов А.А. 1984. Об атрибуции личностных знаков князей Рюриковичей X–XIII вв. – ВИД, т. XVI.

Мугуревич Э.С. 1965. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. – Рига.

Мухамадиев А.Г. 1974. Раскопки двойного дома на водяном городище в 1970 г. – Города Поволжья в Средние века. – М.

Паришина Е.А. 1991. Торжище в Партепитах. – Византийская Таврика. – К.

Пекарская Л.В., Зоценко В.Н. 1985. Археологические исследования древнерусского Вышгорода в 1979–1881 гг. – Археологические исследования Киева, 1978–1983. – К.

Плетнева С.А. 1959. Керамика Саркела - Белой Вежи. – МИА, № 75.

Полубояринова М.Д. 1988. Стекланные изделия Болгарского городища. – Город Болгар. – М.

Романчук Р.И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. 1995. Амфоры из комплексов византийского Херсона. – Средневековый Херсон. История, стратиграфия, находки, ч. 2. – Екатеринбург.

Рыбаков Б.А. 1940. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X – XII вв. – СА, т. VI.

Рыбаков Б.А. 1981. Язычество древних славян. – М.

Седова М.В. 1981. Ювелирные изделия древнего Новгорода. – М.

Тотев К. 1993. Стеатитови икони от Търновград. – Годишник на музеите от северна България, кн. XIX.

Чангова Й. 1959. Средновековни амфри в България. – Извещения на Археологическия институт, кн. XVII.

Чангова Й. 1972. Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI–XIV век. – София.

Штакельберг Ю.И. 1962. Глиняные диски из Старой Ладogi. – АСГЭ, вып. 4.

Якобсон А.Л. 1950. Средневековый Херсонес (XII–XIV вв.). – МИА, № 17.

Якобсон А.Л. 1979. Керамика и керамическое производство Средневековой Таврики. – Л.

Янин В.Л. 1970. Актовые печати Древней Руси, т. I. – М.

Янин В.Л. 1982. Археологический комментарий к Русской Правде. – Новгородский сборник. – М.

Янин В.Л. 1986. Новгородская феодальная вотчина. – М.

Doornick F.H. van. 1989. The cargo amphoras on the 7th century Yassi Ada and 11th century Serçe Limani Shipwrecks: two examples of a reuse of Byzantine amphoras as transport jars. – Recherches sur la ceramique byzantine. – BCH, XVIII.

Günnsenin N. 1989. Recherches sur les amphores byzantines dans les musees turcs. – Recherches sur la ceramique byzantine. – Bulletin de Correspondance Hellenique, Suppl. XVIII.

Günnsenin N. 1993. Ganos centre de production d'amphores a l'epoque Byzantine. – Anatolia antiqua, II.

Hayes J.W. 1992. Excavations at Saraçhane in Istanbul, 2. The Pottery. – Princeton.

Kempke T. 1984. Die Keramik aus Oldenburg (Die slawische Schichtung). – Starigard-Oldenburg. – Neumünster.

Roslund M. 1997. Crumbs from the Rich Man's Table. – Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology. – Lund.

Roslund M. 1998. Kejslerligt vrakgods. Bysantinska furemel i Lund. – Metropolis Daniae. Ett stycke Europa. – Lund.

Schillbach E. 1970. Byzantinische Metrologie. – München.

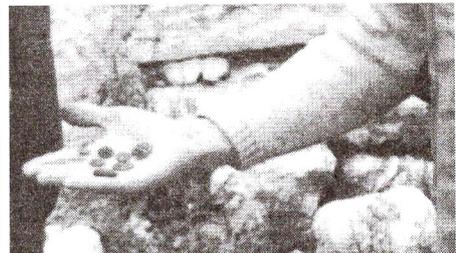
V.M. Zotsenko

The amphoras of the XII – beginning XIII c. A.D. from Podol in Kyjiv

This paper may present an analysis of Byzantine amphorae from excavated on the north-west Podil in Kyiv. At first be just outlined stratigrafical, chronological and planigrafical contexts on the place archaeological investigation from the late 11-th to the middle 13-th century. The occurrence of amphorae, there, occurs at 2 quarter of 12-th century. At most concentration fragments of amphorae and unbroken vessel occurs in the levels from the 3 quarter of 12-th to the early 13-th century. In the material from the objects in these horizons accounts for 2,8 to 31,6% (middle marc: 5,5-11,3%) of the total number of local pottery. The typological composition the amphorae remain unchanged during 12-13 century. This is mostly types after N. Гъnsenin – 1-4. In small numbers is found other types of amphorae. They is in consistent with the typology after Гъnsenin. As observed, the amphorae olden forms had predominant occurrence. Besides, in this paper presents 3 amphora seals from the excavated.

ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ ЭКСПЕДИЦИЙ:

Металлоискатель "SPECTRUM XLT"
фирмы "WHITE'S ELECTRONICS (UK) LTD"
лучший для поиска любых металлов.

Справки и консультации
можно получить по тел.:
221-32-92
Зеленко Сергей

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДСВ – Античная древность и средние века. Свердловск
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия. Москва
БС – Боспорский сборник
БСП – Българите в Северното Причерноморие
ВВ – Византийский временник
ВДИ – Вестник древней истории
ВМУ – Вестник Московского университета
ВО – Византийские очерки
ГИМ – Государственный исторический музей
ИАИ – Известия на Археологически институт. София
ИАК – Известия Археологической Комиссии
ИБАИ – Известия на Българския Археологически институт. София
ИГАИМК – Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
КНООАВ – Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время
КСИА – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии
АН СССР. Москва
КСИИМК – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории
материальной культуры АН СССР. Москва
МАИЭТ – Материалы по археологии и этнографии Таврии
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, Ленинград
НМИУ – Национальный музей истории Украины
НЭ – Нумизматика и эпиграфика. Москва
ПХИКМЗ – Переяславль-Хмельницкий историко-культурный музей-заповедник
РА – Российская археология
СА – Советская археология
СГЭ – Сообщения Государственного Эрмитажа
ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа
ХКААМ – Художественная культура и археология античного мира
АА – Anatolia Antiqua
Arceion Pontou, Aqunai
BAR IS – British Archaeological Reports. International Series. Oxford
VBulg – Byzantino-Bulgarica. София.
BSH – Bulletin de correspondance hellénique. Paris
BSA – The Annual of the British School at Athens
PG – Patrologia Graeca
PZ – Prahistorische Zeitschrift
RCB – Recherches sur la Ceramica Byzantine
SCIV – Studii si cercetari de istorie veche

ЗМІСТ

Передмова	5
Лейпунська Н.О. (Київ) Амфори Хіосу та ольвійсько-хіоські торгові відносини (рос.)	6
Каряка О.В. (Київ) Амфори нижньодніпровських городищ IV ст. до н.е.	18
Піоро В.І., Самойленко Л.Г. (Київ) Знахідки давньогрецьких амфор в скіфських курганах Дніпропетровщини (рос.)	26
Уженцев В.Б. (Сімферополь) Про один рідкісний тип середземноморських амфор I ст. н.е. з Калос-Лімена (рос.)	43
Занкін А.Б. (Київ) Колекція графіті на амфорній тарі з розкопок в м. Керчі (рос.)	46
Паршина О.О. (Київ), Тесленко І.Б. (Алушта), Зеленко С.М. (Київ) Гончарні центри Таврики VIII – X ст. (рос.)	52
Зеленко С.М. (Київ) Корабельні аварії IX – XI ст. у Судакській бухті (рос.)	82
Дюженко Т.В. (Севастополь) Середньовічні графіті та клейма з розкопок цитаделі Херсонеса (рос.)	93
Паршина О.О. (Київ) Клеймована візантійська амфора X ст. з Ласпі (рос.)	104
Майко В.В. (Сімферополь) До питання про хронологію деяких типів візантійських амфор Південно-Східного Криму (рос.)	118
Тесленко І.Б. (Алушта) Середньовічні амфорні клейма з розкопок фортеці Алустон (рос.)	123
Волков І.В. (Москва) Про походження двох груп середньовічних клемованих амфор (рос.)	130
Булгаков В.В. (Київ) Візантійські амфорні клейма XI ст. з монограмою імені Константин (рос.)	147
Булгаков В.В. (Київ) Мітки-діпінто візантійських амфор XI ст. (рос.)	153
Зоценко В.М. (Київ) Амфорна тара Києво-Подолу XII – початку XIII ст. (прикладом одного розкопу)	165
Баранов І.А., Майко В.В. (Сімферополь) Комплекс амфор XIII – XIV ст. з Сугдеї (рос.)	198
Волков І.В. (Москва) Трапезундські керамічні клейма з Азова (рос.)	202
Тур В.Г. (Сімферополь) До питання про чорноморське судноплавство у XV – XVI ст. (рос.)	216
Іванов О.В. (Севастополь) Навігаційно-археологічний огляд узбережжя Південно-Західного Криму від мису Херсонес до мису Сарич (рос.)	222
Список скорочень	235

Наукове видання

МОРСЬКА ТОРГІВЛЯ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Збірка наукових статей
(за науковою редакцією *О.О. Паршиної*)

Редактор та упорядник збірки *О.О. Паршина*
Художнє оформлення *В.І. Піоро*
Комп'ютерна верстка *В.І. Піоро*

Підп. до друку 01.06.2001 р. Формат 60x84/8.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 29,75. Об.-вид. арк. 23,48.
Наклад 300 прим. Замовл. № **031**

Видавництво «Стилос».
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано з готових плівок ТОВ «Поліграфічний центр «Фоліант».
04176, Київ-76, вул. Електриків, 26.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)

Номер затверджено до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф. Гладких М.І. (головний редактор)

д.і.н., проф. Борисенко В.К.

Булгаков В.В.

Волинська Л.П.

д.і.н., Залізник Л.Л.

Зеленко С.М. (відповідальний секретар)

д.і.н., проф. Крижанівський О.П.

д.і.н., проф. Моця О.П.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н. Сухобоков О.В.

д.і.н. Рубель В.А.

Збірку присвячено дослідженню торговельних зв'язків Північного Причорномор'я за часів античності та середньовіччя. Наукові проблеми розробляються на основі вивчення письмових джерел та археологічного матеріалу, серед якого основну увагу приділено стародавній кераміці, зокрема, амфорній тарі.

Для археологів, істориків, студентів і викладачів профільних учбових закладів та всіх, хто цікавиться історичним минулим Південно-Східної Європи.

Засновник «Товариство
Археології та Антропології»

Оригінал-макет виготовлено
у видавничому відділі
Товариства Археології та Антропології

Адреса редакції: Україна, 01030, м. Київ,
вул. Володимирська, 60, ауд. 164
e-mail: arch@history.univ.kiev.ua

Редактор та упорядник збірки **Паршина О.О.**

Редактор англomовних текстів **Репік Д.В.**

Художнє оформлення **Піоро В.І.**

Комп'ютерна верстка **Піоро В.І.**

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ

МОЛОДІЖНИЙ ЦЕНТР РОЗВИТКУ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

МОРСЬКА ТОРГІВЛЯ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Збірка наукових статей

КИЇВ – 2001

KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY

HISTORICAL DEPARTMENT

SOCIETY OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY

YOUTH CENTRE OF DEVELOPMENT OF EDUCATION, SCIENCE AND ARTS

**SEA TRADE
IN NORTH BLACK SEA
REGION**

The collection of scientific articles

KYIV – 2001

КИЕВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

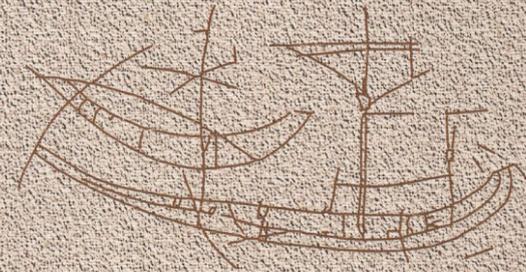
ОБЩЕСТВО АРХЕОЛОГИИ И АНТРОПОЛОГИИ

МОЛОДЕЖНЫЙ ЦЕНТР РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ И КУЛЬТУРЫ

МОРСКАЯ ТОРГОВЛЯ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Сборник научных статей

КИЕВ – 2001

МОРСЬКА ТОРГІВЛЯ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

